

T. C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**XVIII-XX. ASIRLARDA SİİRT BÖLGESİNDE YAPILAN KELAM
ÇALIŞMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serkan TEKİN

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Mehmet RUZİBAKİ

Temmuz 2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan Yrd. Doç. Dr. Mehmet RUZİBAKİ (Danışman) .....

Üye Prof. Dr. Abdülaziz BEKİ

Üye Doç. Dr. Abdulmuttalip ARPA

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İbrahim GÜNEY

Enstitü Müdür V.

ÖZ

Çalışmamızda Siirt ve çevresinde XVIII-XX. Asırlarda yaşayan önemli ilim adamlarından dört isim, hayatları ve eserleri incelenmiştir. Bu ilim adamlarının kaleme aldıkları kelama dair eserlerinin muhtevaları geniş bir biçimde verilerek bir mukayese yapılmıştır. Çalışmamızda önce Siirt isminin kökeni üzerinde durulmuş, şehrin bilinen tarihi hakkında kaynaklardaki bilgiler özetlenmiştir.

Daha sonra Siirt'te günümüzde de varlığını sürdüren ünlü medreseler hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. İbrahim Hakkı, Molla Halil, Şeyh Abdurrahman Şavurî, Molla Abdulhadi Comani'nin kelama dair kaleme aldıkları eserler incelenerek muhtevaları verilmiştir. Çalışma bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmektedir.

Çalışmamızın Giriş bölümünde Siirt bölgesinde kelim ilmi ile ilgili yazılan eserlerin kısa bir tanıtımı üzerinde duruldu. Birinci bölümünde Siirt ve yöresi hakkında kısaca bilgi verildi. Siirt ve muhîtinin kısa tarihine, sosyal ve kültürel yapısına ve dînî hayat durumuna değinilip Siirt'te medrese eğitimi, meşhur medreseler ve orada yetişen ünlü âlimler tanıtıldı. Ayrıca Medrese tarihi, Eğitimi, Kelâm ilminin tanımı ve İslam inanç esasları hakkında bilgi verildi. İkinci bölümde Siirte bölgesinde yazılan kelimla ilgili eserlerin içerikleri başlıklar halinde ayrıntılı bir biçimde işlendi. Üçüncü bölümde inceleme konusu eserlerdeki kelama ilişkin konuların ve meselelerin mukayeseleri yapıldı.

Çalışmamızın Sonuç bölümünde ise elde edilen netîceler ve karşılaşılan sorunlar tartışılarak ilerde bu alanda çalışma yapacaklara önerilerde bulunuldu.

Anahtar kelime: Siirt, Akaid, Molla Halil, İman, medrese, kelim.

ABSTRACT

In our work, We have studied the important names who lived in the 18-20th century in evidence of Siirt and their prized works on the principles of kelâm and Islamic belief. Our aim is transfer ancestors' memento to today's generation and to contribute to the preservation of Islamic values and the discipline of the new generation of generations according to these values. And preservation of Islamic values in the home as it used to be and contributed to be trained the new generation according to these values.

Later, brief information given about the famous Madrasah today of existence is presented in Siirt. And information given about Ibrahim Hakki Mullah Khalil, Sheikh Abdullah bin Abdul Hadi and their work in the Islamic theology.

In the introduction part of our work we focused on a brief introduction to the works written about science of kalam in the Siirt region. And in the first part of the Sirte we received an overview of the area. Famous scholars of the famous madrasas, who introduced Madrasah education, have grown up in a brief history of the Sirte and Neighborhood, mentioning the social and cultural structure of the state and religious life in Sirte. The Madrasah dates, the slope and the second part of the XVIII-XX. During this period he provided information on relics related to Islamic principles of theology and faith in the century. The third section of the work, which deals with the theological record, was further elaborated on this title. A comparison of the theological subject matter and the fourth part of the judging work was performed.

At the conclusion of this study, we will work to get the results of the problems we face. In the future, we have discussed recommendations in this area.

Keyword: Siirt, Akaid, Molla Halil, İman, madrasa, kalam.

ÖNSÖZ

Siirt, tarihi eski çağlara kadar giden bir şehir olmakla birlikte asıl kimliğini Müslümanların yönetimine girdikten sonra bulan kentlerden biridir. Müslüman devletlerin neredeyse sırasıyla hepsinin yönetimine giren şehir, ilk dönemlerden başlayarak önemli bir ilim ve kültür şehri olmuştur. Şehrin merkez ve çevresinde kurulan medreseler asırlar boyunca varlığını sürdürerek günümüze kadar gelmiştir. Halkın ve kurucularının maddî ve manevî destekleriyle varlığını sürdüren bu medreselerden çok sayıda ilim adamı yetişmiştir.

Siirt'te, Osmanlı döneminde oldukça yaygınlaşan medreseler ve ilim adamları ile ilgili olarak pek fazla ilmi çalışma yapıldığı söylenemez. Tez konumuzu belirlerken bu ihtiyacı gözönünde bulundurduk. Bu medreselerden yetişmiş biri olarak da böyle bir çalışmanın vicdanî bir yükümlülük, ödenmesi gereken bir vefa borcu olduğunu düşünüyoruz.

Bu tez çalışması sınırlı şartları dolayısıyla sadece XVIII-XIX. Yüzyıllar arasında Siirt'te yetişen ilim adamları ve eserleri üzerinde duracağız. Siirt'in uzun geçmişinin bir parçası olan XVIII-XX. Yüzyıllarda yetişmiş olan âlimler, İslâmî ilimler, özellikle İslâm inanç esasları ile ilgili çalışmalarıyla bir yandan yeni yetişen Müslüman gençlerin inancını sağlam temellere oturtmaya çalışırken diğer yandan misyonerlere karşı mücadele etmişlerdir.

Âyet-i kerimede *وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun..."¹ buyruluyor. Diğer İslâm coğrafyasındaki Müslüman topluluğu gibi Siirt ve muhîtinde yaşayan Müslümanlar da bu ilahî çağrıya uymuş ve kendi içlerinden hayra çağıran kötülükten sakındıran bir zümrenin yetişmesine katkıda bulunmuş ve güzîde âlimler yetiştirmişlerdir.

Çalışmamızda çizdiğimiz sınırlar çerçevesinde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Molla Halil, Şeyh Abdurrahman Şavurî ve Molla Abdulhadi Comanî'nin hayatları ve eserleri üzerinde durulacaktır.

Tez çalışmamız bir giriş ve üç bölüm ile sonuçtan ibarettir. Girişte, Siirt bölgesinde yazılan kelim ilmi ile ilgili eserlerin kısa bir tanıtımı yapılacaktır. Birinci Bölüm'de, "Tarihi ve İctimai ve Dini açıdan Siirt" başlığı altında bu ilin tarihi, kültür birikimi ve medreseleri, bu şehirde yetişen önemli ilim adamlarının hayatları ve eserleri üzerinde durulacaktır.

---

¹ Âl-i İmran 3/104

Ayrıca ‘‘Medrese Eğitimi başlığı altında’’ medrese, medresede eğitim konuları ve ‘‘Kelam İlmi başlığı altında’’ kelam ilminin tanıtımı işlenecektir.

İkinci Bölüm’de XVIII-XX. Yüzyıllarda Siirt’te Kelâm Ve Akaid İlmi İle İlgili Telif Edilen Eserler başlığı altında řu eserlerin muhtevaları hakkında bilgi verilecektir: Çalışmamızda, *Akide-tü’l-İmân*, *Te’sîsü Kavâidi’l-Akâid*, *Nehcü’l-Enâm*, *Akide-i Kürdiye* ve *Akide-tü’l-İmân* adlı eserler ele alınmıştır.

Üçüncü Bölümde, XVIII-XX. Yüzyıllarda Siirt’te Kelâm Ve Akaid İlmi İle İlgili Telif Edilen Eserlerin kelami konularının mukayeseli bir değelendirmesi yapılacaktır. Çalışmamız sonuç bölümü ile tamamlanmış olacaktır.

Tezimizin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ruzibaki hocama vealışma sürecince önerilerinin yanı sıra hazırladığım teze yaptığı tashihleriyle katkıda bulunan değerli hocam Doç. Dr. Abdulmüttalip Arpa Bey’e ve Tezmizde jüri üyesi olarak bulunan Prof. Dr. Abdülaziz Beki’ye şükranlarımı sunarım...

Serkan TEKİN

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen madde
Mad.	:Madde
a.mlf.	:Aynı müellif
a.s.	:Aleyhisselâm
B.	:Bin. İbn
Bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviri
H.	:Hicri
Hız.	:Hazreti
Krş.	:Karşılaştır
Ktp.	:Kütüphane
Nr.	:Numara
V.	:Vefatı
Dia.	:Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
t.y.	:Tarih Yok
S.	:Sayfa
s.a.v.	:Sallallahu Aleyhi ve Sellem
v.b.	:Ve Benzerleri
v.d.	:Ve Devamı
Ü.	:Üniversite
Yay.	:Yayınları
y.y.	:Yayın Yeri Yok
r.a.	:Radiyallahu anh
Vr.	:Varak
Tsz.	: Tarihsiz
Tah.	: Tahkik
a.k.	:Aynı kaynak

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
A. TARİHÎ, İCTİMAÎ VE DÎNÎ AÇIDAN SİİRT.....	4
1. Siirt'in Adı Ve Tarihi.....	4
1.1. Adı.....	4
1.2. Tarihi.....	5
1.3. İslâm Uygarlıkları Dönemi.....	5
1.4. Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Dönemi.....	6
1.5. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi.....	7
B. XVII VE XVIII. YÜZYILLARDA SİİRT'İN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI.....	7
1. Sosyal Yapı.....	7
2. Kültürel Yapı.....	10
3. İlmî Ortam.....	10
3.1. Siirt'te Meşhur Medreseler.....	10
3.1.1. Mücâhidiyye Medresesi.....	11
3.1.2. Memdûhiyye Medresesi.....	11
3.1.3. Fahr Medresesi.....	11
3.1.4. Kâzımiyye Medresesi.....	12
3.1.5. Çelebi Kur'ân Kursu.....	12
3.1.6. Hacı Abdullah Medresesi.....	12
3.1.7. Seyyit Ömer Medresesi.....	12
3.1.8. Şeyh Musa Medresesi.....	12
3.1.9. Hüseyniyye Medresesi.....	12
3.1.10. Şeyh Hüseyin Medresesi.....	13

3.1.11.	Zokayd Medresesi	13
3.1.12.	Şeyh Müşerref Medresesi	13
3.1.13.	Şeyh Hüseyin Medresesi	13
3.1.14.	SeydâMolla Muhyiddin Medresesi	13
.3.2	Siirt'te Yetişen Meşhur Âlimler ve Eserleri	14
3.3.1.	ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI.....	14
3.3.1.1	. Hayatı	14
3.3.1.2	Vefatı.....	20
3.3.1.3	Eserleri	21
3.3.2.	MOLLA HALİL ES-SİİRDİ.....	22
3.3.2.1.	Hayatı	22
3.3.2.2.	İlmî Tahsili	22
3.3.2.3.	Molla Halil'in Vefatı.....	25
3.3.2.4.	Eserleri	25
3.3.3.	ŞEYH ABDURRAHMAN ŞAVURÎ.....	26
3.3.1.1.	Hayatı	26
3.3.2.	MOLLA ABDULHADÎ COMANÎ.....	27
3.3.2.1.	Hayatı ve Tahsili	27
3.3.2.2.	Eserleri	27
C.	MEDRESE EĞİTİMİ	28
3.4.	Medrese	28
3.5.	Medrese Eğitimi	32
3.6.	Kelâm İlmî.....	33
İKİNCİ BÖLÜM	İKİNCİ BÖLÜM	37
XVIII-XX YÜZYILLARDA SİİRT'TE KELÂM VE AKAİD İLMİ İLE İLGİLİ TELİF EDİLEN ESERLER	XVIII-XX YÜZYILLARDA SİİRT'TE KELÂM VE AKAİD İLMİ İLE İLGİLİ TELİF EDİLEN ESERLER	37
1.	AKİDETÜ'L-İMAN	37
1.1.	İman.....	37
1.2.	Kalu Belâ.....	38
1.3.	İmanın Diğer Rükünleri	38
1.4.	İnsanlığın Kökeni	39

1.5.	Millet Kavramı	41
1.6.	Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat İtikadi	42
1.7.	Amelî Mezhepler.....	43
1.8.	İman İle İlgili Bazı Meseleler.....	44
2.	TE'SİSÜ KAVÂİDİ'L-AKÂİD	47
3.	NEHCÜ'L-ENÂM	49
3.1.	Farz-ı Aynlar Bölümü	50
3.1.1.	Sıfat-ı Selbî konusu	50
3.1.2.	Sıfat-ı Kemâlî Bahsi	51
3.1.3.	Melekler Konusu	51
3.1.4.	Peygamberlik Konusu	55
3.1.5.	Mîrâc Konusu.....	55
3.1.6.	Rü'yetullah Meselesi.....	56
3.1.7.	Peygamberler Arasındaki Fazîlet Konusu.....	57
3.1.8.	Peygamberler.....	58
3.1.9.	İmâmet Meselesi (Devlet Başkanlığı).....	59
3.1.10.	Özgür İrâde (Kaza Ve Kader) Meselesi	59
3.1.11.	Kıyamet Alâmetleri.....	60
3.1.12.	Kabir Sorgusu.....	61
3.1.13.	Mezhepler Ve Mezhep İmamları.....	62
3.1.14.	Tasavvuf ve Ahlâk.....	62
3.1.15.	Allah Yolunda İlim Öğrenme.....	63
3.1.16.	Yedi Âzânın Vazifesi	63
3.1.17.	Yemek Yeme Âdâbı	64
3.1.18.	Elbise Konusu	64
3.1.19.	Namaz Âdâbı Konusu	65
4.	AKİDE-İ KÜRDİYE.....	65
4.1.1.	İman-ı Tahkiki İman-ı Taklidî.....	66
4.1.2.	Ben Mü'minim İnşaallah	66
4.1.3.	Kâlû Belâ Günü.....	66
4.1.4.	İman Erkânı	67

4.1.5.	Sıfat-ı Selbî.....	67
4.1.6.	Sıfat-ı Meanî.....	68
4.1.7.	İmanın Rükünleri.....	68
4.1.8.	Kabir Sorgusu Olmayanlar.....	69
4.1.9.	Enbiyâ ve Resuller Konusu.....	70
4.1.10.	Kabir Sorgusu.....	70
4.1.11.	Şefaat Konusu.....	70
4.1.12.	Farz ve Vacib Tarifi.....	71
4.1.13.	Âlemde Tefekkür Konusu.....	71
5.	AKİDETÜ'L-İMAN.....	72
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		75
SİİRTTE XVIII-XX. YÜZYILLARDA KALEME ALINAN ESERLERİN ÖNEMLİ KELAMÎ KONULARININ MUKAYESESİ.....		75
1.	MOLLA HALİL'İN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ.....	75
2.	BİLGİ PROBLEMİ.....	76
2.1.	Bilginin Tanımı.....	76
3.	İMAN.....	77
3.1.	Tasdikin Derece ve Türleri.....	80
3.2.	İmanın Rükünleri.....	83
3.2.1.	Allah'a İman.....	83
3.2.2.	Meleklerle İman.....	83
3.2.3.	Kitaplara İman.....	84
3.2.4.	Resüllere İman.....	84
3.2.5.	Ahret Gününe İman.....	85
3.2.6.	Kadere İman.....	85
2.3.	İman ve Amel ilişkisi.....	86
4.	Nübüvvet Meselesi.....	88
3.1.	Nebî Ve Resûl Arasındaki Fark.....	89
SONUÇ.....		96
KAYNAKÇA.....		100

GİRİŞ

Kendi kültürünü oluşturmamayan bir millet yok olmaya mahkûmdur. Aynı şekilde bir milletin mevcut kültürünün muhafaza edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması da o milletin bekası için son derece önemlidir. Geçmiş zaman dilimlerinde kaleme alınan eserlerin yeniden işlenip zenginleştirilerek çağın ruhuna uygun bir şekilde gün yüzüne çıkarılıp çağdaş nesillere tanıtılması, kültürlerin muhafaza edilmesindeki en büyük etkenlerden sayılabilir Bu bağlamda XVIII-XX. asırlarda Siirt bölgesinde İslâm inanç esaslarını nesillere en doğru şekilde aktarmaya çalışan bazı kelâm bilginlerinin, eserlerini ve din eğitimine olan katkılarını bu çalışmamızla en güzel bir biçimde işleyerek günümüz nesillerine sunmaya çalışacağız.

Seyda Molla Muhyeddin Havili medresesine gittik ve orada Seyda Molla Muhyeddin'in oğlu medrese hocası Seyda Molla Abdurahman'la görüştük. Görüşmemizde Siirt bölgesinde Kelam ilmi ile ilgili yazılan eserleri sorduk kendisi de bize önsözde bahsi geçen 5 eseri bildiğini söyledi. Sonra Tilloya Şeyh Bedrettin Aydın'ı ziyaret ettik kendisine de aynı soruyu sorduk oda aynı cevabı verdi. Başka bir eserden haberdar olmadığını söyledi. Sonra Siirt'in Halenze köyüne geldik orada molla Bahattin Halenzeliye misafir olduk. Orada Molla Bahattin ve misafir bulunan hocalara aynı soruyu yönelttik ama yine daha önceki gibi aynı cevabı aldık. Sonra Zokayt dergâhına gittik orada Şeyh Hasan Sevgili'yi ziyaret ettik ve oradaki mollalara da aynı soruyu sorduk verdikleri cevap aynı oldu. Bizde bu minvalde bu eserleri topladık ve incelemeye aldık.

Konu ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla beş eser kaleme alınmıştır. Bunlar; İbrahim Hakkı'nın "*Akidetü'l-İmân*", Molla Halil'in "*Te'sîsü Kavaidi'l-Akaid*" ve "*Nehcü'l-Enâm*", Şeyh Abdurrahman Şavirî'nin "*Akide-i Kürdiye*" ve Molla Abdulhadi Comani'nin "*Akidetü'l-İman*" eserleridir.

Şeyh İbrahim Hakkı *Akidetü'l-İmân* adlı eserini konu başlıkları adı altında soru ve cevap şeklinde herkesin anlayabileceği bir anlatım üslubuyla tanzim etmiştir. Zihinleri bulandırmamak için tartışmalı konulara değinmeyip ittifaki konularla yetinmiştir. Eserini 11 sayfa civarında tanzim etmesine rağmen akaidin bütün önemli konularını içinde cem'etmiştir.

Te'sîsü Kavaidi'l-Akaid, Molla Halil Siir'dinin kelamla ilgi kaleme aldığı önemli bir eserdir. Eser 121 varaktan ibarettir. Molla Halil bu eserin girişinde itikadi mezhepler hakkında bilgi verir sonra birinci bölüme geçer orada araz ve ayanları açıklar, sonra zat ve

mahiyet kavramlarını açıklar, bilgi konusuna çok önem verir ve kitabın ikinci bölümünde kubh, hüsn, salah ve aslah konularını ele alır ve son bölümünde de tasavvufi konulara yer verir.

Nehcü'l-Enâm da yine Molla Halil'in akid alanında kaleme aldığı önemli, bir eserdir. Eser Farzı Ayn konusuyla başlayıp namaz konusuyla biten 22 başlıklı konudan ibarettir. Her bir başlık altında konuyu açıklayan beytler kaside şekliyle tanzim edilmiştir. Eserin tamamı 1000 beyttir. Molla Halil imani meseleleri *Nehcü'l-Enâm*'da açıklarken kelami konularında Tesîsü Kavaidi'l-Akaid'te açıklamıştır.

Şeyh Abdurrahman Şavirî *Akide-i Kürdiye* adlı eserini konu başlıkları halinde ve o başlıkları açıklayan imani konular halinde tanzim etmiştir. Müellif, melekler, Kur'ân'da adı geçen peygamberler, haşir, mezhepler, tenasüh, yedi aza, imamet, devlet başkanlığı gibi konularda *Nehcü'l-Enâm*'daki akaid bilgilerini bir nevi tekrar etmiştir. Diğer konularda kendine öz bir metod izlemiştir. Eser 35 sayfadan ibarettir. Eserin anlatım dili oldukça kolay ve anlaşılırdır.

Molla Abdulhadi Comani'nin "*Akidetü'l-İman*" eseri iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde imani ve Akaid konuları işlenirken ikinci bölümde müellifin Allah'a iltica etmesi ve Allah'a yakarması yer alır. Eserde konular iç içe olup 194 beyt halinde tanzim edilip 13 sayfadan ibarettir.

Bu eserlerden "*Nehcü'l-Enâm*" ve Molla Abdulhadi'nin "*Akidetü'l-İmân*" adlı eserleri manzum(şiirsel) olarak kaleme alınmış, diğer üç eser ise nesir (düz yazı) olarak kaleme alınmıştır. *Nehcü'l-Enâm*, *Akide-i Kürdiye* ve Molla Abdulhadi'nin *Akidetü'l-İmân* eseri Kürtçedir, diğer ikisi ise Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Bu eserler üzerine zamanla şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Biz bu çalışmamızda hem bu eserleri ve üzerlerinde yazılmış hâşiye ve şerhleri hem de bu eserleri yazan âlimlerin hayatlarını ele alacağız.

Manzum eserler daha kolay ezberlendiği için medreselerde telebelere ders olarak okutuluyordu. Bu eserlerin içeriğini incelediğimizde, bunların hepsinin içeriği Teftezanî'nin *Şerhü'l-Akaid*'ine çok benzediğini görebiliyoruz. Bu da müelliflerimizin akide konusunda Teftezanî'nin yaklaşımını benimsediklerini açıkça göstermektedir.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Siirt bölgesinde kelim ilmi ile ilgili yazılan eserlerin kısa bir tanıtımını yaptık. Birinci bölümünde Siirt ve çevresinin kısaca tarihine, sosyal ve kültürel yapısına, dînî durumuna, Siirt'te medrese eğitimi, meşhur medreseler ve orada yetişen meşhur âlimler üzerinde durduk.

Ayrıca Medrese tarihi, eğitimi ve kelâm ilminin tanımını işledik. İkinci Bölümünde XVIII-XX. Yüzyıllarda Siirt'te Kelâm Ve Akaid İlmi İle İlgili Telif Edilen Eserler başlığı altında şü eserlerin muhtevaları hakkında bilgi verdik. Çalışmamızda, *Akidetü'l-İmân*, *Te'sîsü Kavâidi'l-Akâid*, *Nehcü'l-Enâm*, *Akidetü'l-Kürdiye* ve *Akidetü'l-İmân* adlı eserleri ele aldık.

Üçüncü Bölümünde, XVIII-XX. Yüzyıllarda Siirt'te Kelâm Ve Akaid İlmi İle İlgili Telif Edilen Eserlerin kelami konularının mukayeseli bir değerlendirmesini yaptık.

Sonuç bölümünde ise çalışmamız esnâsında elde ettiğimiz sonuçlar ve karşılaştığımız sorunları değerlendirmekle birlikte ilerde bu gibi çalışmalar yapacaklara önerilerde bulunduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. TARİHİ, İCTİMAÎ VE DİNÎ AÇIDAN SİİRT

1. Siirt'in Adı Ve Tarihi

1.1.Adı

Sami dilinden geldiği öne sürülen Siirt adının, bazı kaynaklarda Keldânî dilinden, kent anlamına gelen Keert (Kaa'rat) sözcüğünden kaynaklandığı yazılıdır. Süryanîlerin Se'erd (yöresel söyleniş biçimiyle Sert) olarak kullandığı Siirt sözcüğü, Esart, Sairt, Siirt, Siird, gibi çeşitli biçimlerde kullanılmıştır.. XIX. yy.'da kentin Sert, Seerd, Sört, Sairt olarak bilinen ismi, günümüzde Siirt biçimini almıştır.¹

Siirt kelimsinin, "Seert" anlamındaki "üç yer" manasına geldiği ileri sürülürse de "Siirt" adının nereden geldiği konusunda farklı görüşler bulunması dikkat çeker: Kadri PERK'e göre "Siirt, Sert, Tigra, Mosert"; Hüseyin CAHÎT'e göre "Serad"; Şemsettin SAMÎ ise "Tiğrakert" olduğunu ifade etmektedir. İbn Şeddâd iki defa yıkıldığı ve üç defa yeniden bina edildiği için bu adın verildiğini kayd eder.² Tarihî Siirt, şimdiki Siirt'in güneyinde bulunan Botan nehri kıyısında ve kuzeyindeki kayalarda kurulmuştur. Şimdiki Siirt, eski Siirt'in üstündeki sırtlarda kurulmuştur.

Şimdiki Siirt, eski Siirt'in üst taraflarındaki sırtlarda kurulmuş olduğu için yukarıda sözü edilen "Sirt" kelimesinin, mevki ve kelime ilgisi bakımından daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

İlkçağın önemli medeniyetlerinden olan ve Mezopotamya'da hüküm sürmüş bulunan Asurîlerin ve Babillilerin hükümleri altına girmediği tamim olunan ve bunlara komşu olduğu sanılan Siirt Şehrinin , ne zaman kurulup yerleşim yeri haline geldiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Siirt şehri farklı dönemlerde Medlerin ve Perslerin hâkimiyetine girmiştir. Milattan önce hüküm sürmüş bulunan Perslerin hâkimiyetinden sonra şehir el değiştirmiş ve Selekosların egemenliği altına girmiştir.³

¹ Bkz. Besim DARKOT, *Siirt*, İ. A, c. X, s. 620; Ömer ATALAY, *Siirt tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s. 9.

² İbn Şeddâd, İzzetin Muhammed bin Ali, *el-Alaku'l-Hatir*, Dımeşk 1978, C. III, s. 755.

³ Abdunnasır YİNER, *Şer'iyye Sicillerinden Siirt'e Bakış*, Sonçağ Yayıncılık, Siirt 2014, s. 8; Ali BORAN, *Baykan'daki Dönemi Eserleri*, Siirt Valiliği yayını, Ankara 2009, s. 4.

1.2.Tarihi

Günümüzde Siirt, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan küçük bir ildir. 41°-57' doğu boylamı, 37°-55' kuzey enlemi üzerinde yer alır. Doğusunda Şırnak ve Van, kuzeyinde Batman ve Bitlis, batısında Batman, güneyinde ise Mardin ve Şırnak illeriyle çevrilidir. Siirt'in yüzölçümü 6186 km.2'dir.⁴ Merkez ilçe ile birlikte Aydınlar, Baykan, Eruh, Kurtalan, Pervari ve Şirvan olmak üzere 7 ilçeye, 7 bucak, 279 köy ve bu köylere bağlı 213 mezraaya sahiptir.⁵ Tarihî Siirt, şimdiki Siirt'in güneyinde bulunan Botan nehri kıyısında ve kuzeyindeki kayalarda kurulmuştur. Şimdiki Siirt, eski Siirt'in üstündeki sırtlarda kurulmuştur.⁶

Siirt şehri, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarının kesiştikleri bir alanda kurulmuş olduğundan kuzeyinde ve güneyinde ortaya çıkan uygarlıklar, yörenin kültürel gelişmesinde etkili olmuştur. Bölgenin dağlık coğrafyası ve ulaşım imkânlarının yetersizliğinden dolayı kentin ilk dönemlerde büyük şehirlere oranla önemli bir kültür merkezi olma imkânı elde edemediği ileri sürülebilir.

Yakın zamana kadar Siirt tarihinin İ.Ö. IV. yy. öncesi dönemleri bilinmemekteydi. 1963 yılında Halet ÇAMLIBEL ve R.J.BRAIDWOOD başkanlığında kurulan Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi kapsamında, Siirt ilinde yapılan yüzey araştırmalarında Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Helenistik, Roma, Bizans-İslâm ve Yakınçağ'ı kapsayan dönemlere ait buluntular ortaya çıkarılmıştır. Günümüzdeki kültürel yapısının Türk – İslâm Kültürü'nün etkisiyle biçimlendiği görülmektedir.⁷

1.3.İslâm Uygarlıkları Dönemi

Siirt Patriği'nin, şehri M. 639 'da bölgeye gelen İlyas Bin Ganem ve Halid Bin Velid komutasındaki İslâm ordularına teslim ettiği kaynaklarda ifade edilmektedir. Siirt Sarp dağları, korunaklı kaleleri ve stratejik önemiyle, dört halife devrinden sonra sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Hamdanîler, Mervanîler, Hasankeyf Artukluları, Zengiler ve Eyyübîlerin eline geçer. 661 yılında kurulan Emevî Hilafeti bölge ile birlikte Siirt'i de hâkimiyeti altına almıştır. Hilafet makamını Emevîlerden sonra ele geçiren Abbasîler Diyarbakır, Silvan ve Siirt'i de ele geçirmişlerdir.

⁴ İl Yıllığı Hazırlama Komitesi, *Siirt İl Yıllığı*, Ankara 1998, s.55.

⁵ Hakan DEMİRHAN, *Siirt Tarım Master Planı*, Siirt 2005, s. 24.

⁶ Nurettin Özgen, *Kuruluş Yeri Bakımından Siirt Şehri ve Yakın Çevresinin Doğal Ortam Özellikleri*, Siirt 2003, s. 115; Ayrıca bkz. Uğur Erman, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2013, S. 21.

⁷ Bkz. <http://www.siirt.gov.tr/tarih> (01.02.2017)

Anadolu Selçukluları Siirt bölgesine, Orta Asya'dan yoğun göç almaya başladıktan sonra hâkim olurlar. Daha sonra, Celaleddin Harzemşah bölgede faaliyet gösterir. Moğolların istilasıyla birlikte büyük bir karmaşa baş göstermiştir. Safavîler ve Akkoyunlular'ın Siirt'te büyük imar faaliyetleri icra ettikleri tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bu dönem sonrasında Botan (Cizre) Emirliği'nin zuhur etmesiyle doğu medeniyetinin önemli şehirlerinden biri haline gelen Siirt, İslâm coğrafyasında bir ilim merkezi olmuş, medreseleriyle ün salarak pek çok âlim, edebiyatçı, coğrafyacı, gökbilimci, hekim ve yönetici yetiştirmiştir. 1524'te şehrin sahibi olan Eyyûbî soyunun sona ermesi üzerine Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlıların eline geçen Siirt, önce Diyarbakır'a, ardından da Van eyaletine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il yapılan Siirt, 1990 yılında Batman ve Şırnak'ın il olması üzerine yeniden yapılandırılmıştır.

Müslümanların eline geçen Siirt'in ilk dönemlerde Haricîlerin önemli bir merkezi olması dikkat çeker. Siirt'te, IX. Yüzyıl'dan sonra Sünniliğin Hanbelî ve Mâlikî mezhepleri; Mervanoğulları döneminde Şafîlik, Türk yönetiminde ise Hanefilik yörede yayılmaya başlar. Siirt'te Arap –İslâm kültürünün etkisi Türklerin yönetiminde de sürmüştür.⁸

1.4. Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Dönemi

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yerleşmeye başlamış olan Türkler, Büyük Selçuklu Devleti'nin isteği dışında küçük Türk devletçikleri kurmuşlardır. Siirt yöresi, Hasankeyf Artuklular'ın yönetimindeydi. Artuklular'a bağlı göçebe Türkmenler yöreye yerleşmiş, Artuklu beyleri ve askerleri, kentlerde Türkleşmenin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Beylerinin Alp, İnanç, Yabğu gibi Türk adlarını kullanmaları; Artuklular'da Türkmen Geleneği'nin güçlülüğünü göstermektedir. Bağlı oymaklara “ok gönderme” biçimindeki Orta Asya Geleneği de Artuklar'da sürmekteydi.

Siirt'e, Artuklular'dan sonra Akkoyunlular ve Safevîler egemen olmuştur. Akkoyunlular yöreye Türkmenleri yerleştirmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Şîlik Safevîler döneminde yaygınlaşmıştır. Anadolu'da Şîliğin etkisini kırmak isteyen Yavuz Sultan Selim, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi Osmanlı Devleti'ne bağlamak istemiştir. Bunun için Kürt kökenli ünlü âlim İdris-i Bitlisî'nin

---

⁸ Bkz. <http://www.siirt.gov.tr/tarih> (01.02.2017)

yardımla Siirt Osmanlı yönetimine geçmiştir. Siirt bu dönemde yarı özerk beylerin yönetiminde, aşîret kültürünün egemen olduğu bir yerleşim birimidir.

XIX. yy.'ın ikinci yarısına kadar devlete olan bağılıkları sözde kalan Siirt Beyleri'nin devlet otoritesine alınması için bir hayli çaba harcandığı ifade edilmektedir. Siirt, bu tarihe kadar çok sıkı bir şekilde yönetilmiştir. Ancak Tanzimat'tan sonra 1864 Vilayet Nizamnamesi ile kaza haline getirilerek İstanbul'dan gönderilen kaymakam vasıtası ile yönetilmiştir.⁹

1.5.Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

Cumhuriyet döneminde il olan Siirt, 1924'te Beytüşşebab'ın; 1926'da Beşiri ve Sason'un katılmasıyla genişledi. Ancak Beytüşşebap, 1936'da yeniden il yapılan Hakkâri'ye bağlandı. 1938'de Garzan (şimdiki ismi Yanarsu) ilçesinin merkezi Mısırc'a (bugün Kurtalan) taşındı ve aynı ilçeye bağlı Baykan bucağı ilçe oldu. Aynı yıl Sason'a bağlı bir bucak olan Hazo, Kozluk adıyla ilçe yapıldı. 1943'te Garzan ilçesinin ve merkezinin adı Kurtalan olarak değiştirildi. 1957'de Beşiri'nin bucağı olan İluh, Batman adıyla ilçe yapıldı.

Pervari ilçesine bağlı Müküs bucağı 1962'de, Van'ın Gevaş ilçesine bağlandı. 1990 yılında Siirt'in Batman, Beşiri, Kozluk ve Sason ilçeleri yeni kurulan Batman iline bağlandı. Aynı yıl Siirt'in Şırnak ilçesi il yapıldı; Eruh'tan ayrılarak ilçe yapılan Güçlükönak beldesi yeni kurulan Şırnak iline bağlandı ve Merkez ilçeye bağlı Tillo bucağı Aydınlar adıyla ilçe yapıldı.¹⁰

B. XVII VE XVIII. YÜZYILLARDA SİİRT'İN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

1. Sosyal Yapı

Şimdilik, Siirt'le ilgili XVII ve XVIII. yüzyıllara ait bilgilere, kaynaklarda rastlanmamaktadır. Siirt'ten geçen seyyahlar ve yazarlar, XIX. Yüzyıldaki durumu hakkında bilgi verirler. XIX. yüzyılın başlarında Kinneir, şehrin nüfusunun 3000 kişiden ibaret olduğunu kaydeder. Siirt'i 1836'da ziyaret eden J. Shiel ise 1000 şehirde hane bulunduğunu bildirmektedir. Daha sonra Ainsworth tarafından ileri sürülen 5000 nüfus da Shiel'in hane sayısı olarak verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Osmanlı-Mısır savaşı münasebetiyle Türkiye'de bulunan Helmut von Moltke 1838'de şehrin önemli ölçüde harabe halinde

⁹ Bkz. <http://www.sehirtarihleri.com/siirt/> (03.04.2017)

¹⁰ Bkz. <http://www.siirt.gov.tr/tarih> (01.02.2017)

bulduğunu yazar. Siirt şehrinin nüfusuyla ilgili XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait kaynaklarda şehrin nüfusunun 10-15.000 olduğu bildirilmektedir.

1864 yılına ait bilgi veren Alexander Schlaefli, Siirt'i, 'Botan suyu vadisinin ekonomik merkezi' olarak gösterir. 1892-1893 yıllarında Musul-Trabzon arasında seyahat ederken Siirt'e de uğrayan Eduard Nolde, şehrin nüfusunun 12-15.000 arasında olduğunu söyler. Yaklaşık olarak aynı yıllara ait bilgi veren V. Cuinet ise Siirt şehrinin nüfusunun 15.000 civarında tahmin ettiğini söyler. Şemseddin Sami eserinde; XIX. Yüzyıl sonlarında şehirde beş cami, 24 mescid, iki tekye, bir Ermeni kilisesi ile iki Katolik ve bir Süryani kilisesi bulunduğunu ve bunların 1915'e kadar düzenli olarak kullanıldığını belirtir. Bir tarafı kilise diğer tarafı manastır olarak kullanılan bir mabede yöre halkı Deyr-i Mir Yakub adını vermiştir. Yine aynı esere göre Siirt'te bir medrese, eski bir kal'a, 500 mağaza ve dükkân bulunmaktadır.¹¹

Arşiv belgelerinden, Siirt'te yaşayan nüfusun aslı unsurları olan Müslümanların yanında Ermenî, Süryanî, Keldanî, Protestan ve Yezidî vatandaşlar arasında, örnek teşkil edecek, bir hayatın yaşandığını görmek mümkündür. Bu farklı ırk, din ve mezhepteki insanlar arasında sağlıklı bir hoşgörü bulunduğu anlaşılmaktadır:

Keldanilerin yoğunlukla, Aynsalib, Verraz, Ras ve Sor mahallelerinde yaşadıkları; Ermenilerin Sor, Çifor, Verraz, Birzukak, Süveyka ve Şey Halef mahallelerinde buldukları; Süryanîlerin Ras, Verraz ve Aynsalip mahallelerinde yaşadıklarını görüyoruz. Ayrıca sayıları daha az olan Katolik, Purut, Protestan, Keldanî Katolik, Ermenî Katolik ve Yezidîlerinde aynı mahallelerde ve kendilerine ait köylerde yaşadığı bilinmektedir.

Doç. Dr. Abdunnasır Yiner, şer'iyye sicilleri üzerinde yaptığı araştırma ve incelemelerde, Osmanlı döneminin tüm etnik kökenlere ayrıcalık yapılmadığı kanaatine vardığını belirtmektedir. Bir mahkeme tutanağında Müslüman'ın sunduğu şahidin kabul edilmediği; Süryanî vatandaşın sunduğu şahidin kabul edildiği kaydedilmektedir.¹²

“Evliyalar diyarı” olarak anılan Siirt, çok kültürlü yapısı ve dînî hayatın etkisini açıkça gösterdiği günlük hayatı ile sosyal bilimcilerin ilgi odağı olabilecek bir şehirdir. Ancak Siirt ve çevresi, uzun yıllar sosyal araştırmalardan uzak bir bölge olarak kalmıştır.

Siirt'te dînî hayatın dinamik bir yapısı vardır. Velilere ait anlatılan menkabeler, ilgi çekicidir. Günümüzde türbe ziyaretleri canlılığını korumaktadır.

¹¹ Abdulhalim DURMA, *Evliyalar Şehri Siirt*, Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık Ambalaj San ve Tic. Ltd. Şti, Samsun 2014, s. 4.

¹² Abdunnasır YİNER, *Şer'iyye Sicillerinden Siirt'e Bakış*, Sonçağ Yayıncılık, Siirt 2014, s.9.

Günümüzde Siirt'in Nüfusu, ilçeleri ve köyleriyle beraber toplam 322.664'dir. Bunlardan 166.463'ü erkek, 156.201. kadındır. Siirt merkez Nufusu 158.574'tür. Erkek nüfus 82.121 kadın nüfus 76.453'tür. Yüz ölçümü 5.499 km²'dir.

Siirt merkez nüfusunun yaklaşık 60 bini Arap, geri kalanı Kürttür. Kürt nüfusun %70 kadarı göçerlerden, geri kalanı yerleşik halk, seyyidler ve şeyhlerden oluşmaktadır. Siirt'in Kurtalan, Tillo, Baykan, Eruh ve Şirvan olmak üzere beş ilçesi vardır. Siirt'in fıstığı ve bitim sabunu meşhurdur. Ayrıca zivzik narı da Siirt yöresine has bir türdür. Halk geçimini tarım, hayvancılık ve turizmden sağlamaktadır. Siirt ilinin Baykan ilçesinde Veysel Karanî türbesinin bulunması ve Tillo'da İbrahim Hakkı'nın, İsmail Fakirullah'ın türbelerinin bulunması, yöreye dışarıdan pek çok ziyaretçinin gelmesini sağlamaktadır. Bu iç turizmin bölge ekonomisine ciddi bir katkı sağladığı ifade edilmelidir. Kurtalan'da çimento fabrikasının oluşu da ayrıca bölgedeki insanların iş bulmasına sebeptir. Kurtalan civarında köylülerin çoğu buğday, mercimek, nohut, pamuk ve arpa ziraati ile geçinmektedir.

Baykan bölgesinde hayvancılık ağır basmakla birlikte aynı zamanda turizm ve tarım da önemli geçim kaynaklarındandır. Şirvan'da meyve yetiştiriciliği özellikle "zivzik narı" yetiştiriciliği dikkat çekmektedir. Siirt merkez ile Eruh ve Tillo'da fıstık, Turizm ve diğer tarım ürünleri ekonominin temel dinamiklerini oluşturmaktadır.

Siirt'teki meşhur aşiretler; Atmanga, Garzan, Mamedîler, Poran, Pencenara, Şemsika ve Babosilerdir.

Siirt'in meşhur şeyh aileleri: Şeyh Mücahid ailesi. Tillo' da şu anda bu ailenin temsilcisi Tillo Medresesi hocası ve şeyhi olan Molla Burhaneddin'dir.

Şeyhü'l-Hazin Ailesi. Bu ailenin temsilcisi Siirt'teki Şeyh Kâzım Medresesi'nin şeyhi olan Şeyh Muinetin Aydıdır.

Şeyh Mahmut Zokaydı ailesi. Bu ailenin temsilcileri; Şeyh Yahya Sevgili, Molla Sebgatullah Sevgili ve Şeyh Hasan Sevgilidir.

Şeyh Seyda Molla Muhyettin ailesi. Bu ailenin temsilcisi Seyda Molla Muhyettin Medresesi Şeyhi ve Üstadı Seyda Molla Abdurrahman'dır. Bu aileler Siirt'in dînî konularda ileri gelen aileleridir. Siirt'te halk, genellikle Şafiî mezhebine mensuptur. İlde az sayıda Hanefî bulunmaktadır. Siirt halkı Kürtçe, Arapça ve Türkçe konuşmaktadır. Medrese tahsilimi siirt'te almış olduğumdan dolayı Siirt'teki medreseleri, şeyhleri ve medrese hacalarını tanımaktayım.

2. Kültürel Yapı

Siirt, inanç tarihi açısından bölgede merkez konumunda olan kentlerden biridir. Türkiye'nin en eski ulu camilerinden olan Siirt Ulu Camii önemli mimarî eserlerden biridir. Ayrıca burada yaşamış İslâm âlimlerine ait yaklaşık 20 kadar türbe şehrin ilim geleneğinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu türbeler günümüzde çok sayıda kişi tarafından ziyaret edilmekte görsel medya kuruluşlarının da yoğun ilgisini çekmektedir. Bunların önemlileri Baykan ilçesi Ziyaret Beldesi'nde bulunan Veysel Karanî türbesi ile Aydınlar ilçesi mezarlığında bulunan İsmail Fakirullah ve İbrahim Hakkı'ya ait türbelerdir.¹³

3. İlmî Ortam

Siirt ilimle irfanın, tefekkürle hikmetin bulunduğu güzel şehirlerimizden biridir. Tarihi ve kültürel güzellikleriyle öne çıkan bu şehrin, Asurlulardan Urartulara, Perslerden Araplara, Selçuklulardan Osmanlılara varıncaya kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yaptığını kaynaklarımızdan öğrenmekteyiz.

Medrese geleneğini günümüzde de sürdüren Siirt'in her köşesinde yılın hemen her mevsiminde yöre halkının ve diğer bölgelerden gelen ziyaretçilerin akınına uğrayan bir ilim ocağını, bir irfan müessesesini görmek mümkündür. Bilinen tarihi içinde Siirt'te, çok sayıda talebe yetiştirmiş, değerli ve özgün eserler vermiş âlim şahsiyetler olduğu bilinmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde Siirt'te varlığını devam ettiren medreseler ve meşhur âlim şahsiyetleri kısaca tanıtmak yararlı olacaktır.

3.1.Siirt'te Meşhur Medreseler

Medrese; ders okutulan yer demektir. İslâm dünyasında yaygın öğretim kuruluşudur. Arapça “de-re-se” fiilinden gelen “medrese” ve “müderriş” kelimeleri birbirleri ile yakından ilgilidir. Öğrenciler için ders okumaya mahsus yer demek olan medreselerde, ders veren hocalara da “müderriş” adı verilmektedir.

İslam hâkimiyetine girdiği tarihlerden günümüze Siirt'te pek çok medrese kurulmuş olmakla birlikte kaynaklarda bize bilgileri ulaşan medrese sayısının 62 olduğu ifade edilmektedir. Oysa sadece Tillo'da birden çok medrese kurulduğu bilinmektedir. Günümüzde Siirt'te bulunan medreseler yasal olarak Kur'ân kursu adı altında hizmet vermeye devam etmektedirler.¹⁴

¹³ [http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt_Valiliği_Dosyasi_\(04.02.2017\)](http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt_Valiliği_Dosyasi_(04.02.2017))

¹⁴ Uğur ERMAN, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013, s. 21; Ayrıca bakz. Bekir Sami SEÇKİN, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul 2005, s.72.

Konu ile ilgili alan çalışması maksadıyla Siirt'te yaptığımız medrese gezintilerinde sayının verilen sayıdan daha çok olduğu görülmüştür. Veysel karanide üç medrese olduğu halde sadece Molla Muhyettin Havili medresesi sayılmıştır. Çünkü diğer iki medresede o medrese bünyesinde hizmet vermektedir. Dolayısıyla 62 sayısı ana medreselerin kastedildiğini söylemek mümkündür. Bazılarını bizzat gördüğümüz bu medreseleri Uğur Erman'ın yaptığı çalışmasından¹⁵ yararlanarak kısaca tanıtmanın yararlı olacağını düşünüyoruz:

3.1.1. Mücâhidiyye Medresesi

Günümüzde Tillo Kur'ân Kursu olarak hizmet vermekte olan bu medresede eğitim faaliyetleri ciddi bir şekilde devam etmektedir. Burada eğitim verenlerin başında Molla Burhaneddin Mücahidî Hoca vardır. Molla Burhaneddin Mücahidî, Hz. Halid b. Velid'in soyundan gelmektedir. Bütün oğullarıyla beraber bu medresenin hizmetindedir. Kendisini ziyaret ettiğimizde, kendisinin ve oğullarının hayatlarını bu işe adadıklarını ifade etmişlerdir. Bu medresede yaklaşık 450 talebe ders almaktadır. Arapça eğitime devam eden talebeler ayrı bir binada, hafızlık yapan talebeler ayrı bir binada ders almaktadırlar. Bu medresede hafızlık yapmak mecburi değildir. Ancak başarılı talebeler hafızlığa teşvik edilmektedir.

3.1.2. Memdûhiyye Medresesi

Şeyh Bedreddin Aydın bu medreseyi idare etmektedir. Kendisi Hz. Abdullah b. Abbas soyundan gelmektedir. Bu medresede de Arapça eğitimi ile beraber, hafızda yetiştirilmektedir. Mücâhidiyye Medresesi ile aynı eğitim usûlü takip edilmektedir. Bu medresede yaklaşık 120 talebe ders almaktadır.

3.1.3. Fahr Medresesi

Siirt merkezde Fahr Camii'nin altında kurulmuş bir medresedir. Molla Bedreddin Sancar Hoca bu medreseyi idare etmektedir. Kendisi Hz. Abdullah b. Abbas(r.a.) torunlarından. Kendisine Şeyh Müşerref Hunûkî tarafından Ebu'l-Berekât unvanı verilmiştir. Molla Bedreddin Sancar Hoca, İslâmî ilimler konusunda temâyüz etmiş olup

---

¹⁵ Bkz. Uğur ERMAN, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013, S. 21.

yöre halkı tarafından çok sevilmektedir. Tefsir ilmi alanında “*Ebdau'l-Beyân*” isimli bir tefsir kaleme almıştır. Bu medresede takriben 70 talebe ders görmekte olup hafız yetiştirilmemektedir.

3.1.4. Kâzımiyye Medresesi

Muiniddin Aydın idare etmektedir. Bu medresede yaklaşık 50 talebe ders görmektedir. Medrese, Kâzımiyye Kur’ân Kursu adı altında hizmetini devam ettirmektedir.

3.1.5. Çelebi Kur’ân Kursu

Molla Zeki tarafından idare edilen medresenin 20 kadar talebesi olup Siirt merkezde hizmet vermeye devam etmektedir.

3.1.6. Hacı Abdullah Medresesi

Seyyit Abdurrahim Baskın tarafından idare edilen medresede 40 civarında talebe okumaktadır. Bu medrese Siirt merkezde hizmetlerine devam etmektedir.

3.1.7. Seyyit Ömer Medresesi

Molla Bedreddin Sancar Hoca’nın talebesi olan Molla Ömer tarafından idare edilmektedir. Bu medresede 40 talebe ders okumaktadır.

3.1.8. Şeyh Musa Medresesi

Molla Nezir bu medereseyi idare etmektedir. Bu medrese siyasî olarak Siirt’in en kritik mahallelerinden birinde eğitim faaliyetini tüm zorluklara rağmen devam ettirmektedir. Yaklaşık 40 talebesi bulunmaktadır.

3.1.9. Hüseyniyye Medresesi

Bu medrese, yörenin kanaat önderlerinden biri olan ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in torunu Hz. Hüseyin (r.a)’in soyundan olduğu bilinen ve 2009 yılında vefat etmiş olan Şeyh Muhyiddin Oran tarafından kurulmuştur. Medrese, Seyyit Muaz tarafından idare edilmektedir.

3.1.10. Şeyh Hüseyin Medresesi

Siirt merkezde seyyit olan Şeyh Hüseyin Sisem¹⁶ (Seydâođlu) tarafından kurulmuştur. Şeyhin torunu Molla Abdalbaki tarafından idare edilmektedir. Yaklaşık 40 talebesi bulunmaktadır.

Yukarıda zikrettiklerimizden Tillo'daki Mücâhidiyye ve Memdûhiyye medreseleri hariç, diğerleri Siirt ilinin merkezinde hizmet vermektedir. Bu medreselerin tümü Siirt'in siyasî olarak en kritik mahallelerinde kendilerine yöneltilen bütün tazyiklere rağmen, elden geldiğince hizmet vermeye gayret etmektedir.

3.1.11. Zokayd Medresesi

Siirt'in Kurtalan ilçesinin Zokayd (Kayabağlar) köyünde bulunan bu medrese Seydâ Molla Halil es-Siirdî'nin torunu olan Şeyh Sıbgatullah Sevgili tarafından idare edilmektedir. Takriben 20 talebesi bulunmaktadır.

3.1.12. Şeyh Müşerref Medresesi

Siirt'in Pervari ilçesinin Hunûk (Güleçler) köyünde, Şeyh Müşerref Kur'ân Kursu adı altında hizmet vermektedir. 30 kadar talebesi bulunmaktadır. Şeyh Müşerref Hunûkî, Hz. Halid b. Velid (r.a.) torunlarından olup 2008 yılında vefat etmiştir.

3.1.13. Şeyh Hüseyin Medresesi

Siirt'in Şirvan ilçesinin Sisem (Yağcılar) köyünde bulunan medresedir. Şeyh Hüseyin'in oğlu Molla Abdulgaffar Seydâođlu tarafından idare edilen medrese 20 talebe ile eğitimi sürdürmektedir.

3.1.14. SeydâMolla Muhyiddin Medresesi

Siirt'in Baykan ilçesinin Veysel Karanî beldesinde bulunan bu medrese, Seydâ Molla Muhyiddin'in oğlu Seydâ Molla Abdurrahman tarafından idare edilmektedir. 80 civarında talebesi bulunmaktadır. Ben de bu medrsesden mezun olarak 1998 yılında icâzet aldım.¹⁷

¹⁶ Sisem, Şirvan ilçesinin Yağcılar köyüdür. İlçeye 40 km uzaklıktadır.

¹⁷ Serkan TEKİN, *İslâm'da İlginç Soru ve Cevaplar*, Kuşak Ofset Veli Avcı, İstanbul, 2006, s. 4.

3.2.Siirt'te Yetişen Meşhur Âlimler ve Eserleri

Siirt ve muhîtindeki medreselerde geçmişte ve günümüzde birçok âlim yetişmiştir. Siirt halkı, geçmiş ulemâyı rahmetle yâd ederek bıraktıkları değerli eserlerinden istifade ederken çağımızda yetişmiş olan âlimlere de derin bir saygı göstermekte ve pek çok sorunun çözümü için onlara müracaat etmektedirler. Çalışmamızın bu bölümünde Siirt ve muhîtinde XVIII. ve XX. asırlar aralığında yetişmiş olan âlimlerden, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Seydâ Molla Halil es-Siirdî, Şeyh Abdurrahman-ı Şavirî, Molla Abdulhadi Comani gibi âlimlerin hayatları ve eserleri hakkında bilgi verecek, kelâm ve İslâm inanç esasları gibi konulardaki görüşleri üzerinde duracağız.

3.3.1. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI

3.3.1.1 . Hayatı

18.yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme hareketleri ile birlikte batıdaki ilmi çalışmalar aktarılmaya çalışılırken bir yandan da klasik bilgiye değer veren, ilmin birçok dalı ile ilgilenen ilim adamları da vardır. Geleneği sürdüren ve ansiklopedi görünlü eser kaleme alanların başında Erzurumlu İbrahim Hakkı gelir. İbrahim Hakkı, bir yandan Batıdaki gelişmeleri vermiş, öte yandan klasik bilgi ile uğraşmayı gözardı etmemiştir.¹⁸

İbrahim Hakkı'nın hayatı hakkındaki bilgileri devrin kaynaklarından ve özellikle ünlü eseri Marifetnâme'den öğreniyoruz. Müellifin hayatını anlatan makalelerin temel referansları bu eserdir. İbrahim Hakkı'nın şeceresi, baba tarafından 11. Yüzyıl akıncı türklerine kadar çıkmaktadır. Ataları önce âlim ve din adamı olarak Bağdat sultanlarının hizmetine girer, daha sonra Moğol istilası sebebiyle Fırat bölgesine ve ardından Erzurum'un Hasankale'ye yerleşirler.¹⁹2 Muharrem 1115'te (18 Mayıs 1703) Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğan İbrahim Hakkı, Derviş Osman Efendi adında aralıklarla otuz yıl kadar süren iyi bir eğitim görmüş bir zatın oğludur. Annesi, Hasankale'nin ileri gelenlerinden Dede Mahmud'un kızı Şerîfe Hanîfe Hanım'dır.²⁰ Doğum tarihini şu beyitle bizzat kendisi söyler:

Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr

Kal'a-yı Ahsan'da İbrahim Hakkı doğdu zâr²¹

¹⁸ Esin KAHYA, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, s. 373.

¹⁹ Mehmet KAZAR, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2001, S.16, s. 333.

²⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 21, s. 305; İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sâdeleştirenler; Cafer DURMUŞ, Kerim KARA, Erkam Yayınları, İstanbul 2011, s. 521.

²¹ İbrahim Hakkı, *Divan*, haz. Numan KÜLEKÇİ, Turgut KARABEY, Erzurum 1997, s.14.

İbrahim Hakkı, Marifet-nâme’de özetle şöyle anlatır: Erzurum’un doğu tarafında altı saat mesafede Hasankalesi ahalisinden Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir demekle ünlü büyük dedemizin 1081 Hicrî (1670 Miladî) tarihinde bir oğlu dünyaya gelmiş olup ona Osman adını vermiştir. O çocuk yirmi yaşına kadar Hasankale’de Karaşeyhoğlu Seyyit İbrahim Efendi’den ders okumuştur. Doğuştan güzel ahlâk sahibi olduğundan Derviş Efendi ismiyle ünlenmiştir. Daha sonra annesi hastalanır ve hayatını kaybeder. Babası, onu Kale’nin yakınlarında “Kındığı” isimli köyde ve bu köyün asil ailelerinden Şeyhoğlu Dede Mahmud’un kızıyla evlendirir. İşte o Hanife Hatun bizim şefkatli annemizdir.²²

Derviş Osman Efendi’ye ilk tasavvufî telkini yaparak günde on bin kez kelime-i tevhidi ekzar etmesini tavsiye eden Derviş Zekerîya adlı bir Özbek’tir.²³

İbrahim Hakkı’nın doğumundan sonra babası Derviş Osman Efendi, seyahat etmek, sağlığına kavuşmak ve eskiden âdet olduğu üzere bir mürşid-i kâmil (olgun bir yol gösterici) bulmak amacıyla Hasankale’den Erzurum’a göç eder. Erzurum’da kaldığı iki sene boyunca kendisine hep bir mürşid-i kâmil aramakla vakit geçirir.

İnsanların, dara düştüklerinde tasavvufa (batıdaki deyimle mistisizme) yönelmeleri, tasavvufî hayat tarzında huzur bulacaklarını ümit etmeleri bilinen bir gerçektir. Derviş Osman da “belki hastalığıma bir çare bulurum” düşüncesiyle 1705 yılı Ekim ayında Erzurum’a göç etmiş ve Habib Efendi’den tasavvufu öğrenmeye çalışmıştır. Ancak Habib Efendi, onu müritliğe kabul etmez. Zira onun başka biri tarafından irşad edileceğini mana âleminde öğrenmiştir.

H.121/M.1709 da İbrahim Hakkı’nın annesi Şerife Hanife Hatun vefat eder. Derviş Osman Efendi oğlunu kardeşlerine emanet edip yol arkadaşı Eyüp Efendi ile birlikte seyahate çıkmaya karar verir. İki yol arkadaşı önce Bitlis taraflarına giderler. O dönemde yol şartları oldukça ağırdır. Oradan hac niyetiyle Siirt taraflarına yönelirler. Çok sıkıntılı bir yolculuktan sonra bu kente ulaştıklarında yakın bir köyde Şeyh İsmail Fakirullah adında bir büyük zâtın bulunduğunu öğrenirler. İbrahim Hakkı’nın deyişiyle: “Bir azîzin haberini işitip ziyarete giderler.” Bu köy Siirt’e aşağı yukarı on kilometre uzaktadır. Birçok bilgine ve din büyüklerine beşiklik etmiş olan köyün ismi Tillo’dur. Tillo bu gün Siirt’in bir ilçesidir.

²² Bkz. Şakir DİCLEHAN, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.

²³ *Divan*, Erzurumlu İbrahim Hakkı, haz., Numan KÜLEKÇİ-Turgut KARABEY, Erzurum 1997, s.13.

Derviş Osman, mutluluk ve neşesini, rahatlık ve manevî huzurunu ve sekiz yıldan beri aradığı rehberini ve şeyhini artık bulmuştur; büyük bir hazzı tatmanın keyfini yaşamaya başlamıştır.²⁴

İbrahim Hakkı henüz 9 yaşındayken babasının isteği üzerine amcası Şeyh Ali tarafından Siirt'e götürülür. Onun güzel sözlerine ve olgunluk kokan davranış biçimlerine hayran kalır. Bu arada İsmail Fakirullah'ın insanı cezbe eden hali onu etkiler, babasının yanında, dergâhta kalmaya memnuniyetle razı olur.

İbrahim Hakkı, Tillo'da gördüğü bir rüyasını anlatır: Gökyüzü bembeyaz serçelerle dolmuş. Hepsi halkın üzerine gelmek için hamle yapmakta. Babam, üzerime gelen ve saldırıya geçen serçelerden beni korumaya çalışıyor, onları kovuyordu. Ancak bir serçe fırsatını bulup sağ kolumun altına sokulu verdi. Sabahleyin uyandığımda bu rüyayı babama anlattım. Babam, rüyayı yorumlarken bunun bir taun (kolera) hastalığının işareti olduğunu düşünerek üzölmeye başladı.

Hastalandım, beş gün beş gece kendimden habersiz bir şekilde yatmışım, altıncı günün gecesinde gözümü açtığımda gördüm ki, babam ağlamakta ve Hazret-i Şeyh de başucumda oturmuş dua için hazır vaziyette beklemekte. Âdeta Hızır gibi yardımına koşup elini havaya kaldırarak dua etmeye başladı. Kendi ifadesiyle; "hemen o anda canım hayat, cismim şifa ve kalbim safa bulmuştu."

İbrahim Hakkı "*Mârifetnâme*" adlı eserinde babasıyla ilgili şu bilgileri verir: "Merhum Pederim Efendi, azîz Şeyh Fakirullah'ı bulmuş, onun dergâhında on sene kadar bir süre zarfında yaşamımı sürdürmüştür. Bu gelip geçici dünyada elli iki sene nöbet tutmuş, Hicrî takvime göre 1132 yılının Recep ayı (Mayıs 1720 tarihinde) dergâhtaki oda arkadaşım ve aynı zamanda annem, babam, üzüntülerimi paylaştığım insan, Derviş Osman Efendi Cuma gecesi sabaha yakın saatlerde bu dünyadan ahirete göç etmiştir."²⁵

İbrahim Hakkı Miladî 1720 tarihinde babasının ölümü üzerine Tillo'dan tekrar Erzurum'a döner ve amcalarının yanında kalmaya başlar. Molla Mehmet, Ali Çelebi ve Mahmut adlarında üç amcası vardır. İbrahim Hakkı büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmak suretiyle eğitimini sürdürür.²⁶ Âlet ve 'âli ilimleri Erzurum'daki âlimlerden öğrenir. Farsçayı müftü Hazık Mehmed Efendi'den ders alır.²⁷

²⁴ KÜLEKÇİ-KARABEY, age., s.15.

²⁵ Şakir DİCLEHAN, "İbrahim Hakkı ve Felsefesi", *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 60.

²⁶ Şakir DİCLEHAN, agm., s. 62.

²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *O smanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, C.1, s. 23.

Daha önce babasının yanında görmüş olduğu eğitim ve öğretimin etkisi, hayatı boyunca İbrahim Hakkı'da kendisini hissettirecek ve bazı eserleri kaleme almasında temel malzeme oluşturacaktır.

İbrahim Hakkı ilim zevkini önce babasından aldığı gibi ilk eğitim ve öğretimini de yine ondan görmüştür. Onun “hilm ve hayâ madeni” (yumuşaklık ve utangaçlık timsâli) diye nitelendirdiği babası, sarf ve nahiv (Arapça gramer), tefsir, hadîs, akaid ve fıkıh (İslâm hukuku) gibi dînî ilimleri yani o dönemde medreselerde öğretilen dersleri daha genç yaşta iken öğrenme fırsatı bulmuştur.

İbrahim Hakkı Erzurum'da sekiz yıl kadar kaldıktan sonra 1728 yılının ilkbaharında ikici defa Tillo'ya, çok sevdiği ve gönül bağıyla bağlandığı şeyhinin yanına döner. Burada yedi yıl kadar bir süre kalır. Şeyh İsmail Fakirullah vefat edince İbrahim Hakkı tekrar Erzurum'a dönmek üzere Tillo'dan ayrılmaya karar verir.

Doğu ve güneydoğu Anadolu'da insanlar on dört on beş yaşlarına geldiklerinde çocuk denilecek yaşta evlendirilirler. Fakat İbrahim Hakkı'nın ilim tahsili ve şartları uygun şekilde oluşmamasından ötürü genç yaştaki evliliğe pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Otuz üç yaşına bastığında kültürlü, hünerli ve güzel olduğu söylenen Firdevs adındaki bir hanımla evlenir. İsmail Fehim ve Ahmet Naimî adlarındaki iki oğlu bu hanımdan dünyaya gelirler. Eskiden cami imamlığı görevi, eğer aileden biri varsa ve görevi yerine getirebilecek bilgi ve yetenekte ise babadan oğula geçerdi. İbrahim Hakkı da babasının bir zamanlar imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'nin imam ve hatipliğini sürdürür.²⁸

İlk evliliğinin üzerinden dokuz sene geçtikten sonra 1742 yılına doğru Hüseyin Bey adında Erzurumlu bir zâtın kızı olan Fatma Hanım'la ikinci evliliğini yapar. Çok evlilik olayı o dönemde doğu ve güneydoğu Anadolu'da oldukça yaygındır. Bir evlilikle yetinenler olduğu gibi dörde kadar evlilik yapanların sayısı da az değildir. Genellikle şeyh, imam ve medrese âlimlerinin tek bir hanımla yetinmediklerini ve çok evlilik yaptıklarını görmekteyiz. İbrahim Hakkı'nın da bu geleneğe uyarak çok evliliği tercih ettiği; fakat eşler arasında huzursuzluğa meydan vermeden onları âdil ve eşit bir şekilde idare ederek mutlu bir yuva kurulmasına ve yaşatılmasına gayret ettiği bazı mektuplarından anlaşılmaktadır.²⁹ İkinci eşinden olan çocuklarının hiçbiri yaşamamıştır.

²⁸ Şakir DİCLEHAN, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s.63.

²⁹ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Dört Hanımına Yazdığı Bir Mektup, *Türk Dili Mektup Özel Sayısı*, Ankara 1974, s.274.,

Üçüncü evliliğini Belkıs Hanımla yapan İbrahim Hakkı'nın bu hanımından Gülsüm adında bir kız ile Muhammed Şakir adında bir oğlu olur. İbrahim Hakkı'nın erkek torunları Muhammed Şakir'den dünyaya gelmişlerdir. Aradan dört beş yıl geçtikten sonra Züleyha Hanımla evlenir. Bu hanımdan da Osman ve Nedim adında iki oğlu olur.

Birkaç kez hacca giden, Arabistan ve Mısır'a seyahat eden İbrahim Hakkı, 1752'de İstanbul'da Sultan I. Mahmud Han'ın özel izniyle saray kitaplığında araştırmalar yapar. Şiirlerini *İlâhinâme* adı altında toplayan İbrahim Hakkı, oğlu Seyyid Ahmed Naimî için çağının jeolojiden astronomiye, fizyolojiden psikolojiye kadar pek çok alandaki bilgileri bir araya getirerek ansiklopedik mahiyetteki *Marifetnâme* adlı eserini 1757 tarihinde tamamlar.³⁰ Marifetnâme'de dinî ilimlerle fen ilimlerini başarılı bir şekilde telif eder.³¹

İstanbul'daki kitaplar üzerindeki araştırma ve incelemeleri sürerken kendisine müderrislik (bugünkü karşılığıyla profesörlük) payesi ile 1747 tarihinden itibaren Erzurum'da bulunan Abdurrahman Gazi Zâviyesi zâviyedarlığı verilir.

İstanbul'dan çok memnun olarak Erzurum'a dönen İbrahim Hakkı, bir müddet Habib Efendi Camii'nde imam ve hatiplik görevini sürdürür. Daha sonra bu görevi oğlu İsmail Fehim'e bırakır ve gümrükçü olarak bilinen Mehmet Sunullah Ağa'nın yol arkadaşı olarak ikinci defa İstanbul'a gelir.

Bu yolculukla ilgili şöyle bir anekdot anlatılır: Sarı Gümrükçü beraberinde bir at yükü değerli armağanlarla İstanbul'a doğru yola çıkmak üzere hazırlıklar yapıyormuş. İbrahim Hakkı bunu yolda öğrenince, “Senin hesabından korkun varsa bu ağır armağanların arkadaşlığı sana el verir ve benim buradan geri dönmem gerekir.” demiş. Sunullah Ağa, her ne kadar hesabında bir yanlışlık olmadığını, başkente hediye götürmenin usul ve kaideden olduğunu ileri sürse de bunun İbrahim Hakkı'nın hoşuna gitmediğini ve hoş görülmediğini anlayarak armağan yüklü atını geri çevirmiştir.

Bu anekdot, İbrahim Hakkı'nın dürüstlüğünün bir göstergesi olduğu gibi, onun hassasiyet ve insanların hukukuna karşı takındığı tavrın yüceliğini göstermesi açısından da son derece önemlidir.³²

İbrahim Hakkı, daha önce bir geçim kaynağı olarak padişah tarafından kendisine verilen Abdurrahman Dede Zâviyesi zâviyedarlığı görevi 1760 yılında Sultan 3. Mustafa tarafından yenilenir.

³⁰ A. Atilla ŞENTÜRK-Ahmet KARTAL, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2008, s.546.

³¹ Abdülkuddus BİNGÖL, “Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı” *Felsefe Dünyası*, Ekim 1993, s.16.

³² Şakir DİCLEHAN, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 67.

Bu dönemde Hasankale’de öğrenci okutmaya önem veren İbrahim Hakkı, kendisi için pek fazla bir önem taşımayan Abdurrahman Gazi Zâviyesi gelirlerini oğulları ile çok sevdiği amcası oğlu Yusuf Nesim arasında paylaşdırmak suretiyle onlara bırakmayı tercih eder.

1762 yılında üçüncü defa Tillo’ya gitmek üzere Erzurum’dan ayrılır. O günün şartlarında İbrahim Hakkı, Siirt’e (Tillo’ya) gitmek için çıktığı yolculukta önce Tekman, Hınıs, Bulanık, Liz Kalesi ve Muş yoluyla 12 günde Bitlis’e varır. Ara vermeden iki gün daha yol alarak Siirt’e ve oradan Tillo’ya ulaşır.³³

Tillo’ya vardığında Şeyh İsmail Fakirullah’ın vefatından sonra dedelerinin yerini alan Hamza Ganiyullah ile şeyhin küçük torunu Mustafa Fani, aynı zamanda tasavvuf geleneği gereği Fakirullah’ın halifesi olan İbrahim Hakkı’nın Tillo’ya dönmesinden fazlasıyla memnun olurlar. Daha önce dört evlilik yapan İbrahim Hakkı’yı ölen hanımı Fatma’nın yerine Fakirullah’ın torunu (Abdulkadir Sani’nin kızı) Fatma Azîze ile evlendirirler. O yılın kış mevsimini Tillo’da geçiren İbrahim Hakkı 1764 yılının Nisan ayının sonlarına doğru Şeyh Fakirullah’ın torunları Hamza Gani ve Mustafa Fani ile birlikte hac yolculuğuna çıkarlar.

1764 yılının kış mevsiminde şeyhinin torunu olan hanımı Fatma Azize’den bir kız çocuğu dünyaya gelir ve birçok insan gibi İbrahim Hakkı da sevdiği annesinin Hanife olan adını bu kızına vermekten büyük bir mutluluk duyar. İbrahim Hakkı’nın Tillo’daki torunları bu hanımından dünyaya gelmişlerdir.

İbrahim Hakkı’nın hiç evlenmeyen büyük oğlu İsmail Fehim, adeta İbrahim Hakkı’nın en büyük ve en yakın arkadaşı ve dert ortağıdır.

1766 tarihinde ilk eşi Firdevs hanımdan olan Ahmed Naimî’nin vefatı üzerine İbrahim Hakkı, teselli için Tillo’da bulunan oğlu İsmail Fehim’i Erzurum’da yaşayan annesi Firdevs hanımın yanına gönderir. Bir müddet sonra da kendisi belki Erzurum’u özlediğinden ve belki de hanımı Firdevs’in üzüntüsünü paylaşmak için Erzurum’a döner.

İbrahim Hakkı, iki sene kaldığı Erzurum’dan tekrar ayrılarak 1768 yılında üçüncü ve sonuncu hac yolculuğuna çıkar. Dönüşte sevdiği hanımı Firdevs’in ölüm haberiyle sarsılır. Hac dönüşünde Hasankale’de bulunan Belkıs Hanım ve oğlu Muhammed Şakir’in yanına döner. Aşağı yukarı üç yıl Hasankale’de kaldıktan sonra 1771 yılında oğlu İsmail Fehim ile birlikte dördüncü ve sonuncu defa olmak üzere çok sevdiği Tillo’ya doğru yola çıkar.

---

³³ Şakir DİCLEHAN, , “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 68.

3.3.1.2 Vefatı

On gün on gece süren rahatsızlığından sonra İbrahim Hakkı, 22 Haziran 1780 yılında vefat eder. İbrahim Hakkı, vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnâmesinde “eğer şeyhimin köyünde ölürsem, beni onun kubbesi altında gömmeyiniz. Onun ayak tarafları çocukları için kalsın. Beni babam Osman Efendi'nin mezarının arkasındaki alana gömün.” demiş olmasına rağmen şeyhinin torunu Mustafa Fani Efendi, İbrahim Hakkı'yı çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için teberrüken dedesi Fakirullah'ın türbesine defn etmiştir. Çünkü bu türbe, muazzam bir ölçüm ve hesaba dayalı olarak İbrahim Hakkı tarafından ışığın kırılma sistemine dayanılarak yapılmış bir mimarî şaheserdir.

Türbe bir kubbe, girişi de bulunan bir kule ve türbenin 5-6 km doğusunda yer alan ve Botan Çayını kuşbakışı gören bir dağın başındaki bir kaleden oluşmaktadır. Gece ile gündüzün eşit olduğu 21 Mart ve 23 Eylül (ekinoks)³⁴ günlerinde güneş doğmaya başladığında ilk olarak ışıklar, bahsi geçen dağın başında bulunan kalenin penceresinden türbenin girişinde yer alan kuleye vurur. Oradan da mercek vazifesi gören aynalar vasıtasıyla kubbenin tepesinden İsmail Fakirullah'ın başucuna düşecek şekilde düzenlenmiştir. Bu estetik şölen yaklaşık olarak altı dakika sürmektedir. 1960 yıllarında türbenin onarımı bahane edilerek sistem bozulmuş, insanlar bu ışık şölenini seyretmekten yoksun bırakılmıştı. Ancak geçtiğimiz yıllarda bilim adamlarının öncülük ettiği titiz çalışmalarla söz konusu sistem tekrar işler hâle getirilmiştir. Her sene 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde sabah vakti güneş doğmadan önce yurdun çeşitli yerlerinden gelen insanlar bu ışık gösterisini izleme imkânını bulmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı sadece dînî, tasavvufî ve manevî ilimlerde derin vukufiyeti olan bir bilgin ve şair değildi. O, dönemine göre tıp, astronomi, matematik, geometri, fizik, kimya vb. pozitif ilimlerle de geniş bilgi sahibi idi. O, bir müderris, bir şeyh, bir öğretici ve bir düşünce adamı idi. Ayrıca psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal ilim dallarında da yetkin bir müellif olarak eserler vermiştir. İbrahim Hakkı, “her ne kadar bir din âlimi ise de ve bu yönde isim yapmışsa ve etkin olmuşsa da, pozitif bilimlerle de yakından ilgilenmiş, bunlardan özellikle astronomiye yakın ilgi duymuştur. Klasik bilgiyi çok iyi hazmetmiş olan İbrahim Hakkı'nın astronomi konusunda, döneminde geçerli olan astronomi sistemini bildiği”

---

³⁴ **Ekinoks;** Gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda (21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde), güneş doğarken ve batarken oluşan gölgenin bir doğru çizgi üzerinde batıya ve doğuya doğru eşit büyüklükte olmasıdır. (Bkz; Mârifetnâme, sâdeleştirenler; Cafer Durmuş, Dr. Kerim Kara, Erkam Yayınları, İstanbul, 2011, c. 1, s. 220.)

söylenbilir.³⁵ Bir görüşe göre İbrahim Hakkı pozitif ilimleri, kitaplardan, Hint ve Afgan seyyahlarından öğrenmiştir.³⁶

Ömrü boyunca çeşitli ilimlerle meşgul olan ve eserler veren İbrahim Hakkı, her vesileyle ilimin insanları cehaletten kurtarmaya, iyi ahlâk sahibi olmaya, olgunluğa ermeye, hakka ve hakikate ulaşmaya bir vasıta olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bilim peşinde sürekli koşmayı ve ilmi istemeyi tavsiye etmiş, söylediklerini kendi nefsinde yaşamaya, pratiğini yapmaya büyük özen göstermiştir.³⁷

3.3.1.3 Eserleri

Araştırmacı ve mutasavvıf bir kişiliğe sahip olan İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı on beşi bulunmaktadır. Bunların bir kısmı telif (yani kendi kaleminden çıkma) bir kısmı nazire (benzerini yazma ve meydana getirme) ve bir kısmı da intihab (seçme) yoluyla meydana getirilmiştir. Yine eserlerinin bir kısmı nesir (düz yazı) ve bir kısmı da manzum olarak kaleme alınmıştır. İbrahim Hakkı'nın, eskilerin “*güldeste*” diye isimlendirdikleri antoloji mahiyetindeki eserleri, onun seçim zevkini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı örnekleri başka eserlerinde de görmek mümkündür. O, iktibas ettiği parçalarla kültür kaynaklarından yararlanmasını ve onların ifade ettiği görüş ve düşünceleri teyit etme ve pekiştirme yönünden kullanmasını bilmiştir.

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin içinde en tanınmışları, “*İlâhînâme*”adıyla da bilinen Divân'ı (Numan KÜLEKÇİ ve Turgut KARABEY tarafından yayınlanmıştır) ve “*Mârifetnâme*”³⁸ isimli ansiklopedik eseridir. “*Sefîne-i Nûh*”adlı eserinde İbrahim Hakkı; “*İlâhînâme*” nazımındır. Nesrim “*Marifetnâme*” dir.” der.³⁹ İbrahim Hakkı'nın eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Mârifetnâme*
2. *İnsân-ı Kâmil*;
3. *İman Cevherleri*

³⁵ Esin KAHYA, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, s.384-385.

³⁶ Mehmet KAZAR, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2001, s.340.

³⁷ Şakir DİCLEHAN, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s.71.

³⁸ *Marifetnâme*, Bulak 1251, Kazan 1261, İstanbul 1284, 1310,1328-1330 tam beş kez basılmıştır. Ayrıca eser Fransızca ve Farsça'ya çevrilmiştir. Esin KAHYA, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, s.378. Eser yeni harflerle de birkaç kez basılmıştır.

³⁹ Şakir DİCLEHAN, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 71.

4. *Akaid-i İslâmiye*
5. *Makamımız Aşk Usulümüz Edeptir*
6. *Cevahirül Akaid*
7. *Akidetü'l-İman*
8. *İlahinâme (Divan)*
9. *Sefine-i Nüh*
10. *İrfâniye*
11. *İhsâniye*
12. *Mecmuatü'l-Meanî*
13. *Tuhfetü'l-Kiram*
14. *Meşariku'l-Yûh*
15. *Kenzü'l-Futûh*

3.3.2. MOLLA HALİL ES-SİİRDİ

3.3.2.1. Hayatı

Tam adı, Molla Halil es-Si'irdî'dir. Soyunun Sultan Şeyhmus yolu ile Hz. Ömer'e dayandığı söylenmektedir. İşte bundan dolayı onun lakap nisbetlerinden biri Ömerî'dir. Yaşadığı şehre nisbetle de es-Si'irdî, Doğduğu yere nisbetle Hizânî ve Kulpikî, yaşadığı şehre nisbetle de es-Si'irdî ve kavmine nisbetle el-Kürdî denmiştir. Kaleme aldığı manzum eserlerinde ise Şavkî mahlasını kullanmaktadır.⁴⁰

Molla Halil, bugünkü adıyla Süttaş köyü olan Bitlis'in Hizan ilçesine Bağlı Kulpik köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi ile ilgili 1754, 1755, 1750 ve 1746 gibi farklı tarihler verilmektedir. Ancak yapılan birebir görüşmeler, eser incelemeleri ve kaynak taramaları sonucunda doğum tarihinin 1750 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mezar taşındaki tarih de bu doğumunun bu yıl olduğunu göstermektedir.⁴¹

3.3.2.2. İlmî Tahsili

Babası, Molla Halil'in yetişmesinde büyük çaba sarf etmiştir. Oğlunun gerekli olan ilk eğitimini kendisi verdikten sonra yetiştirmeleri için onu yetiştirmeleri için bölgedeki farklı

⁴⁰ Faruk KAZAN, *Molla Halil'in Bilgi Ve Varlık Anlayışı*, Diyarbakır 2013, s.1; İbrahim Harrânî, *Tuhfetü'l-İhvân'l- Medresiyye fî Terâcim-i Ba'zi Musannifi'l-Kütübi'd-Dirâsiyye*, Tillo, h.1427, s.28-138; Ömer Pakış, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirciligi*, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s.6.

⁴¹ Faruk KAZAN, a.g.t., s.2; Ayrıca Bkz. Ömer Atalay, *Siirt Târîhi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s.112.

hocaların yanına vermiştir. Molla Halil Siirdî, Bitlis, Van, Siirt ve Cizre bölgesindeki medreselerde uzun müddet ilim tahsil etmiştir. İlk hocası ilmihal bilgilerini aldığı babası Molla Hüseyin b. Molla Halid el-Kolâtî'nin nesebisinin Hz. Ömer'e dayandığı söylenmektedir. Küçük yaşta babasıyla beraber ziyaret ettiği "Mârifetnâme" müellifi İbrahim Hakkı'nın dikkatini çekmiş ve dualarını almıştır.

Külpik'te ikamet eden Molla Hüseyin el-Karasevî'nin yanında Kur'ân-ı Kerîm ve tecvid dersleri alan Molla Halil hafızlığı da bir yıl içinde tamamlamıştır. Molla Halil, Molla Abdürrahman el-Belâkî'den Şâfiî fihmına dair "*el-Envâr*" adlı eserle Hafız Şîrâzî "*Divân*"nı okumuştur.⁴²

Bitlis'te Molla Ramazan el-Hazvîni'den sarf ve nahiv dersleri almış, ilim tahsiline, Siirt'in Tillo kasabasındaki halasının beyi olan Molla Ahmed el-Hafız'ın yanında devam etmiştir. Tillo'da (Aydınlar) bağlı Halenze (Bağtepe) köyünde Molla Mahmud'un yanında "*Mesâbih*" kitabını okumuştur. Daha sonra Van'a bağlı Vestan (Gevaş) kasabasına, oradan da Van'ın Müküs (Bahçesaray) kasabasındaki Molla Muhammed b. Molla Ahmed el-Kevnâsî'nin yanına giderek "*Şerhü'l-Muğnî*", "*Hüsâmkâtî*" ve kırâat dersleri almıştır. Hizan'da Molla Abdülhadi el-Arvâsî'den mantık ilminden "*Mukaddimât*"ın tamamını, Hoşap'ta hocası Molla Hüseyin el-Hoşâbî'den "*Şerhü'ş-Şemsiye*" ve haşiyelerini ders almıştır. Cizre'de Şeyh Ferruh'dan "*Şerhu Akâidi'n-Neseftî*" ve haşiyelerini, aynı yerde Molla Hasan el-Bîzenî ile Molla Abdüsselam ve Molla İsmail isimindeki müderrislerden "*Muhtasaru'l-Me'ânî*" kitaplarını okumuştur.

Daha sonra Irak'taki İmâdiye kasabasına gidip Yahya el-Muzurî'nin yanında "*Fenârî*", "*Kavl-i Ahmed*", "*İsâmü'l-Vaz*" ve "*Risaletü'l-İstiâre*" kitaplarını haşiyeleri ile beraber okumuştur. Nihayet bölgenin reisü'l-uleması ve İmâdiye müftüsü olan Molla Mahmud'un yanında "*Minhâcü'l-Usûl*"u okumuş ve hocasından icazet almıştır.⁴³

Eğitimini bu şekilde, klasik sisteme uygun olarak, bölgedeki medreselerde birçok âlimden ders alıp tamamlayan Molla Halil es-Si'irdî Hizan'da Meydan Medresesi'nde, daha sonra da babasının isteği doğrultusunda Siirt'e yerleşerek Medrese-i Fahriye'de uzun süre müderris olarak ders vermiştir.

⁴² Adnan MEMDUHOGLU, "Molla Halil Es-Siirdî ve Usulü'l-Fıkh Adlı Elyazma Eseri", İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyum Bildirimleri, Siirt, Şarkiyât, 2008, s.295,

⁴³ Mehmet Tahir, *Sırat-ı Müstakim*, Klasik Yayınları İstanbul 2009, C. V, s.127, 377.

Molla Halil Es-Si'irdî'nin haftada bir kez *Kur'ân*'ı hatm ettiği söylenir. Ayrıca medrese tahsilinin akabinde Irak'taki âlim ve mutasavvıf Seyyid Ahmed er-Reşidî'ye bağlanıp kendisinden tasavvufî icâzet aldığı da bilinmektedir.⁴⁴

Molla Halil, müderrislik hayatı boyunca yüzlerce talebe okutmuş, bu arada kendi çocuklarını da âlim olarak yetiştirmeyi ihmal etmemiştir. Molla Mahmud, Molla Abdullah ve Molla Mustafa onun talim ve terbiyesi altında yetişen çocuklarıdır. On oğlunun da ilim icâzetini bizzat kendisinden alması, bir baba olarak sorumluluğunun bilincinde olduğunu göstermesi bakımından, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

Tillo'da Şeyh Hamid ve Şeyh Hasan ile Halenze'de Molla Ali dışında Molla Muhammed el-Hazvinî, Molla Ebu Bekir es-Sihrî, Molla Mahmud b. Molla Arab es-Si'irdî gibi zâtlar, Molla Halil'in yetiştirdiği, bölgede ün yapmış, dînî ilimlerin yayılmasına katkıda bulunmuş âlimlerden sadece birkaçıdır.

Molla Halil'in yaşadığı dönemde bölgenin hemen bütün yerleşim birimlerinde irili ufaklı birçok medrese vardı. Bu medreselerin giderleri bütünüyle ya o çevrede oturan halk tarafından ya da medreseye bağışlanmış vakıflardan karşılanmaktaydı. İşte es-Si'irdî, böyle medreselerde talebe okutmuş ve yetiştirmiştir. Bu medreselerden mezun olanlar bu günkü anlamda bir nevi yükseköğrenim diploması işlevini gören bir "icâzet" almakta ve kabiliyetleri ölçüsünde büyük veya küçük bir medresede görev yapmaktaydılar. İcâzetnamelerde kimin kimden icâzet aldığı belirtilmekte ve bu silsile genelde İslâm kültür tarihinde çok iyi bilinen bir âlime kadar çıkmaktadır.

Molla Halil'in vefatından sonraki icâzet silsileleri incelendiğinde bölge medreselerinde verilen icâzetnamelerin büyük bir kısmının Molla Halil es-Si'irdî yoluyla önceki âlimlere bağlanması, onun adı geçen medreseler üzerinde ne denli etkin olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Molla Halil, aldığı medrese eğitimi⁴⁶ ile özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda çok yüksek bir seviye elde etmiştir. Kitaplarını, dönemin ilim dili olan Arapça ile kaleme alan Molla Halil'in, bu eserleriyle o bölge medreselerinin eğitiminde etkili olmuştur. Ancak eserlerinin Arapça ve el yazması şeklinde olması, bir iki tanesi dışında çoğunun henüz tenkitli metinlerinin hazırlanmaması ve basılmaması olmasından dolayı günümüzde hak

⁴⁴ Ömer PAKIŞ, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış yüksek lisans tezi, 1996, s.12,13.

⁴⁵ Bkz: İbrahim el-Harranî eş-Şafîî, *Tuhfetü'l-İhvân el-Medresiyye*, Tillo, h.1427, s. 29.

⁴⁶ Hayerettin ZİRİKLÎ, *A'lâm*, Kahire, h 1347, C. II, s.347; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül Mellifin*, Dimesşk 1960, C.I, s.683

ettikleri ilgiyi yeterince gördükleri söylenemez. Bu çalışmanın, böyle bir ilginin doğmasına vesîle olmasını dileriz.

3.3.2.3.Molla Halil'in Vefatı

Molla Halil'in vefat tarihi konusunda kaynaklar arasında farklılıklar vardır. Kaynakların çoğuna göre vefat tarihi 1259/1841 dir.⁴⁷ Eski Siirt müftüsü Ömer Atalay 1255/1839 tarihini zikrederken; Molla Fudayl ise 1259/1843 tarihini vermektedir.⁴⁸

Molla Halil Es-Si'irdî, Siirt'in doğusundaki yüksekçe bir tepede bulunan merkez mezarlığında, kendi ismiyle anılan türbede medfündür.

3.3.2.4.Eserleri

Molla Halil, Fahriye Medresesi'nde ders verdiği yılların başlarında eser yazmaya başlamış; başta Kur'ân-ı Kerîm'in iki tefsiri olmak üzere usul-u hadis, usul-u fıkıh, fıkıh, mantık, tecvid, tasavvuf, münazara, akaid gibi çeşitli ilim dallarında kitaplar telif etmiş, iyi bir şair olduğu için bazı eserlerini manzum olarak kaleme almıştır.⁴⁹

Molla Halil'in tespit edebildiğimiz eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. *Basîratu 'l-Kulûb fî Kelâm-i Âllâmi 'l-Guyûb*
2. *Diyâu kalbi 'l-Arif fî 't-Tecvîd ve 'r-Resmi ve Fer 'i 'l-Hurûf*
3. *el-Kâfiyetu 'l-Kubrâ fî 'n-Nahv*
4. *el-Kâmûsu 's-Sanî fî 'n-Nahvi ve 's-Sarfî ve 'l-Meânî*
5. *Kitabun fî Usûli Fıkhî 'ş-Şafî*
6. *Kitabun fî Usûli 'l-Hâdis*
7. *Kitabu Ezhâri 'l-Gusûn min Mekûlâti Erbâbi 'l-Funûn*
8. *Mahsulu 'l-Mevâhibi 'l-Ahadiye fî 'l-Hasaisi ve 'ş-Şemâili 'l-Ahmediyye*
9. *Manzûmetun fî Mevlidi 'n-Nebî*
10. *el-Manzûmu 'z-Zümrüdiyye Nazmu Telhisi 'l-Miftah*
11. *Minhacu 's-Sünne*
12. *Muhtasaru Şerhi 's-Sudûr fî Şerhi 'l-Mevti ve Ahvâli 'l-Kubûr*
13. *Mulahhasu 'l-Kavâti ' ve 'z-Zevâcir*

⁴⁷ Ömer ATALAY, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s. 112.

⁴⁸ Molla Fudayl, *Terceme*, Kuratalan kayabağlar köyünde zokayt medresesinde mahfuzdur basılmamış, vr., 46a.

⁴⁹ Bu eserlerin bugüne kadar basılmamış olması büyük bir eksiklik. Seydâ Molla Halil'in torunlarının bu eserlerin bir an önce basılıp halkın istifadesine sunulmasına öncülük etmeleri lâzımdır. Zira ilim alanındaki birtakım boşlukları dolduracaklarını ümit ediyoruz.

14. *Nebzetü Mevâhibi'l-Leduniyye fi's-Satâhâti ve'l-Vahdeti'z-Zâtiyye*
15. *Nehcü'l-Enâmi'l-Arabî*
16. *Nehcü'l-Enâmi'l-Kurdî*
17. *Risâle fi ilmi'l-Mantık*
18. *Risâle fi'l-Mecâz ve'l-İstiâre*
19. *Risâle fi'l-Vad'*
20. *el-Habiyye fi ilmi Âdâbi'l-Munâzara*
21. *Risâle Sağîre fi'l-Ma'fuvvât*
22. *Şerhun Alâ Kasîdeti'l-Hemziyye*
23. *Şerhun Alâ Manzûmeti'ş-Şatibî fi't-Tecvîd*
24. *Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid Alâ mâ Senaha min Ehli'z-Zâhir ve'l-Bâtın mine'l-Fevâid*
25. *Zübdetü mâ fi Fetava'l-Hâdîs*

3.3.3. ŞEYH ABDURRAHMAN ŞAVURÎ

3.3.1.1. Hayatı

Şeyh Abdurrahman Şavurî, H.1317/miladî 1899 tarihinde Siirt'in Eruh ilçesinin Şavur köyünde dünyaya gelmiştir.⁵⁰

Şeyh Abdurrahman ilk eğitimini babası Şeyh Muhyeddin Efendi'den almış, onun vefatından sonra ailesini geçindirmek ilim tahsiline ara vermek zorunda kalarak çalışmaya başlamıştır. Yaşı 20'ye vardığında cehâletin ne kadar boş ve zararlı olduğunu anlamış ve tekrar ilim okumaya yönelmiştir. Sırasıyla Nivela köyü, Tili, Silvan medreselerinde okumuş, Cizre'de tahsiline devam etmiştir.

Abdurrahman, Basrat'lı Şeyh Hüseyin'in oğlu Şeyh İbrahim Hakkı'nın yanında klasik meratip üzere tahsilini tamamlar. İcâzetnamesini Şeyh Hüseyin'in oğlu Şeyh İbrahim Hakkı'dan alır. Bir müddet tasavvuf iştiğal ettikten sonra hocalığa başlar ve talebe yetiştirir.

1925-1930 arası Reşine, 1930-1933 yıllarında Torik 1933-1940 arasında ise Binivre ve ardından Kanike ve Şavur köylerinde imamlık yapmıştır. Bütün ömrünü ilim tahsili ve talebe yetiştirmekle geçirmiştir. 1394 hicrî Safer ayının 14'ünde Cumartesi günü miladî 1974 Ocak ayının 9'unda Siirt'te vefat etmiştir. Şavur köyünde Büyük Şeyh Abdullah El-Kebir'in yanında defn edilmiştir.⁵¹

Şeyh Abdurrahman Şavurî'nin sadece “*Akide-i Kürdiye*” adlı eseri elde bulunmaktadır.

⁵⁰ <http://www.husamiler.org/detay.asp?icerikID=378>. (17.07.2017)

⁵¹ Şeyh Abdurrahman Şavuri, *Akide Kürdiye*, Nubahar yayınları 2013, İstanbul, s.4.

3.3.2. MOLLA ABDULHADÎ COMANÎ

3.3.2.1. Hayatı ve Tahsili

1913 veya 1914 yıllarında Molla Abdulhadî El-Comanî Siirt'in Baykan ilçesinin Comanî (Atabağ) köyünde doğmuştur. Bölgenin meşhur âlimlerinin yanında ilim tahsili görmüştür. Eğitiminin en önemli kısmını dönemin meşhur âlimlerinden Seydâ Molla Muhyeddin Havilî yanında sürdürmüş ve icâzetini bu zâttan almıştır.⁵²

İcâzetini aldıktan sonra başta Baykan olmak üzere pek çok köyde imamlık yapmıştır. Ayrıca Silvan, Bitlis, Bismil, Batman ve Kurtalan'ın değişik köylerinde imamlık ve müderrislik yapmıştır.

Tedrisatında özellikle Kur'an öğretimine ağırlık vermiştir. İmamlık yaptığı köylerde namaz sûrelerinin kurallara uygun okunmasını sağlamak için kadın erkek ayırımı yapmaksızın herkesi eğitime tabi tutmuştur.

Molla Abdulhadî, dînî hassasiyeti yüksek, elfâz-ı küfür (küfür kelimeleri) konusunda müsamahası hiç olmayan bir âlimdi. Haksızlığa karşı gelir ve bu konuda hiç kimseden korkmazdı. Bitlis'in köyünde imamlık yaparken köylüler arasında anlaşmazlık çıkar, köyün ileri gelenlerinden biri öldürülür. Öldürülen kişi ölmeden önce küfür kelimelerini teleffuz eder ve hemen ölür. Molla Abdulhadî bu olaya tanık olur ve adamın cenaze namazını bütün ısrarlara rağmen kılmaz, bunun üstüne o köyü terkedip gider.

Tasavvufta Molla Abdulhadî hocası Seyda Molla Muhyeddin Havilî'ye bağlanmıştır. Aynı zamanda bir şair olan Molla Abdulhadî, hocası Seydâ Molla Muhyeddin ve Bediuzzaman Said-i Nursî için pek çok şiir ve kaside yazmıştır. 2001 yılında Molla Abdulhadî, Diyarbakır'da vefat etmiş ve orada defn edilmiştir.⁵³

3.3.2.2. Eserleri

1. *Akîdetü'l-İman*
2. *Er-Riddeh*.
3. *Ferâiz*.

⁵² Bkz. Ahmed ERKOL, "Molla Abdulhadî'nin Er-ridet ve Akîdetü'l-İman İsimli Manzun Eserleri", *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Siirt, Şarkiyât, 2008, s.609-611.

⁵³ Bkz. Ahmed ERKOL, "Molla Abdulhadî'nin Er-ridet ve Akîdetü'l-İman İsimli Manzun Eserleri", *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Siirt, Şarkiyât, 2008, s. 609-611.

C. MEDRESE EĞİTİMİ

3.4. Medrese

Medrese, ders okutulan mahall-i mahsus, mekteb, dârü't-ta'lîm, Ulûm-ı âliye ve diniyyeyi okuyan talebe-i ulûmun beytu't-tedris ve mütalaasına mahsus vakıf hücreleri muhtevi bina⁵⁴, eskiden içinde dinî dersler okutulan yer;⁵⁵ Ders okutulan, İslâm dininin koyduğu esaslara uygun olarak eğitim öğretim yapılan yer. Mektep. İslâm ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı Devleti'nde tefsir, hadîs, fıkıh, kelim, tıp, tarih, astronomi, edebiyat, dil bilgisi, felsefe, mantık, matematik gibi ilimlerde akademik seviyede öğretim yapan yatılı yükseköğretim kurumu,⁵⁶ İslâm ülkelerinde, genellikle İslâm dini kurallarına uygun bilimlerin okutulduğu yer. Fakülte,⁵⁷ derse çalışılan, ders okunan yer, demek olup sonraları umumiyetle camiler ile birlikte bulunan tahsil müessesesi ve nihayet, bütün dereceleri ile mektep manasına gelmiştir.⁵⁸ Sözlükte okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak anlamına gelen ders (dirase) kökünden bir mekân ismidir;⁵⁹ gibi anlamlar verilen kelime kısaca, İslâm devletlerinde orta ve yükseköğretim yapılan eğitim kurumlarının genel adıdır.

Medrese kelimesi Arapça ders (درس) kökünden gelir. Medreselerde ders verenlere müderris denir. Gelenek ve görenekçi usûllerle eğitim yapan ve özellikle din ve hukuk adamı yetiştirmenin yanısıra dînî, felsefî ve fen ilimlerinin okutulduğu, genellikle külliyye şeklindeki camilerin bünyesinde yer alan ve bir avlu etrafına dizilmiş çok sayıda odalardan oluşan okuldur.⁶⁰ İslâm dünyasında ilk medreselerin ne zaman kurulduğuna dair farklı görüşler vardır. Kaynaklardaki bilgilere göre ilk merdresenin fakih ve muhaddis Ebu Bekir Ahmed b. İshak es-Sibğî tarafından Nişabur'da kurulan dârüssünne olduğu belirtilmektedir.

İbn Kesir, Büveyhî hükümdarı Bahaüddeve zamanından vezir Ebû Nasr Sâbur b. erdeşir'in Kerh'te kurduğu darülilmin fakihler için tahsis edilen ilk medrese olduğunu söyler.⁶¹

⁵⁴ Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 1314.

⁵⁵ Ferit DEVELLİOĞLU, *Ansiklopedik Osmanlıca Türkçe Sözlük*, Ankara 2010, s. 693.

⁵⁶ İlhan AYVERDİ, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C 2, İstanbul 2008, s. 2003.

⁵⁷ Şükrü Halûk AKALIN ve başk., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2010, s.1643.

⁵⁸ "Medrese", MEB İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, C.VII, s. 473.

⁵⁹ Nebi BOZKURT, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, C.28, s. 323.

⁶⁰ Bkz. Ebul Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrem b. Ali El ensari İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Darrü-l Kütübi-l İlmiyye, Beyrut 2009, c.6. mad: d.r.s.

⁶¹ Nebi BOZKURT, agm., s. 324.

İslâm dünyasında eğitim sisteminin başlangıcı, Hz. Peygamber zamânına kadar çıkarılabilir. Başlangıçta sistemli bir eğitim-öğretim faaliyetinden söz etmek mümkün olmasa gerekir. Eğitim faaliyetleri, her şeyden önce yeni dinin prensiplerinin öğretilmesine yönelikti. Bu durum, Müslümanları câmiye yöneltti. Cemaat yapısı içerisinde Hz. Peygamber ve çevresi, tabî birer öğretmen durumundaydılar. Bu ilk öğretmenler, cemaatin daha ziyâde İslâmiyetle ilgili öğrenmek istediklerini sözlü olarak öğretiyorlardı. İlk dönemlerde öğrenilen konular, ekseriyetle Kur’ân ezberlemek, hadîs toplamak ve bunlara dayanarak hüküm çıkarmaya çalışmaktan ibâretti.⁶²

Bu durum, ileride teşekkül edecek olan İslâmî ilimlerin öğretileceği merkezlerin, câmi çevresinde ya aynı çatı altında ya ona bitişik olarak veya bir külliye içerisinde yer alarak kurulmalarına yol açtı.⁶³ J. Petersen, İslâmiyet’in tesiri altında doğan ilimlerin daha ziyâde dînî nitelikli olmasının geçmişteki bu birikimle ilgili olduğunu söyler.⁶⁴ Bundan dolayı, İslâm âleminde eğitim-öğretim mekânları başlangıçtan itibaren ekseriyetle câmiler olmuştu. Henüz “*küttâb* ve *medrese*” adlı müstakil eğitim müesseselerinin ortaya çıkmadığı bir dönemde, câmiler, kullanılmaya en elverişli ve hazır yerler olarak görülmüş olmalıdır.

Câmilerin ihtiyâcı karşılamadığı durumlarda ya da hocaların ders vermek için başka yerleri tercih etmeleri hâlinde, ulemâ ve devlet yöneticilerinin evleri ile, toplumun önde gelen kişilerinin konakları da birer eğitim-öğretim mekânı olarak kullanılmıştır. Bu durumun, câmileri eğitim-öğretim konusunda bütünüyle devreden çıkardığı düşünülmemelidir. İlim sâhibi insanların çevresinde şekillenen belli eğitim-öğretim merkezlerinin teşekkülünün daha çok İslâm’ın ilk ve ikinci yüzyılında olduğu ifade edilmektedir.⁶⁵

Birer ibâdet mahalli olan câmilerin, çocukların ve büyüklerin eğitim-öğretiminde “*mektep*” ve “*medrese*” olarak kullanılmaları Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve hattâ Osmanlılar zamânında devam etmiş, bu durum günümüzde de çeşitli biçimlerde devam etmektedir. Câmilerin birer ibâdet mahalli olarak insanlar üzerinde son derece etkili kurumları. Tarihte camilerin, toplumda oynadıkları rolleri çok büyüktür. Toplumu

⁶² Bkz. Fazlurrahman, “*İslâm*”, H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı özel sayısı), Ekim 1999, s. 83-91.

⁶³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, (trc. İ. Kutluer), İstanbul 1989, s. 17.

⁶⁴ Johns Petersen, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1979, C.VIII, s.47. Ayrıca bkz. <https://www.merakname.com/osmanlilarda-medrese-egitimi-nasildir/> (Alıntı tarihi: 17. 02. 2017)

⁶⁵ Fazlur Rahman, *İlim ve Çağdaşlık*, (trc. A. Açıkgenç- M. H. Kırbaşoğlu), Ankara 1990, s. 111.

etkilemelerinden, yönlendirmelerinden dolayı *tedris* veya *irşad* faaliyetleri zaman zaman yöneticilerin müdâhalelerine yol açmıştır.⁶⁶

İslâm devletinin ve cemiyetinin fetihlerle hızla büyümeye başlaması, bâzı yeni meselelerin de ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gelişen yönetim yapısı içinde bir taraftan devletin, diğer taraftan cemiyetin iyi yetişmiş insanlara olan ihtiyaçları kendisini iyice hissettirmiştir. Fethedilen bu coğrafyalar, kökleri yüzyıllarca geriye giden güçlü Sâsânî, Bizans, Mısır ve Hind medeniyetlerinin kök salmış olduğu yerlerdi. İlk Müslüman fâtipler, önceden hiç tanımadıkları felsefî fikirlerle de karşı karşıya kalmış, ister istemez ortaya çıkan îtikâdî tartışmaların içine düşmüşlerdi. Bu şartlar altında Miladi X. asrın ortalarından itibaren İslâm dünyasında, devletin kontrolü dışında ve câmilerden bağımsız medreseler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Devletin gözetimi altında düzenli bir eğitim faaliyeti yürüten Nizâmiye medreselerinin kurulmasından önce, 960 (349)'da Ebu'l-Velid Hassan, Muhammed Emevî ve 965 (354)'ten önce İbn Hibban Teymî, Nişâbur'da birer medrese yaptırmışlardı. Kezâ, 1011 (402)'den önce yine Nişâbur'da es-Sâ'idiyye ve 1014-15 (405)'ten önce Ebû Osman Sabûnî ve İbni Furek medreseleri yapılmıştı.⁶⁷

XI. asrın ikinci yarısında Selçuklular tarafından Bağdad'ta faaliyete geçirilen *Nizâmiye* medreselerini (459/1065), birer benzeri olan Merv, Herat, İsfahan, Belh, Basra, Musul, Amül, Taberistan gibi şehirlerde kurulan medreseler tâkip etti.⁶⁸ Bizzat devlet eliyle açılıp kurulan vakıflar ile ihtiyaçları karşılanan eğitim-öğretim kurumları, zamanla kendi geleneklerini oluşturdular.

XII. ve XIII. Yüzyıllarda İslâm dünyasında açılan medreselerin, temel bilimlerin gelişmesine katkısı büyük olmuştur. Anadolu Selçukluları, Eyyubîler, Memlukîler ve diğer emirlikler medrese geleneğini daha da geliştirmişlerdir.

Türk İslâm devletlerinde medrese geleneği Karahanlılarla başlar. Ayrıca Karahanlılar medrese geleneği ile birlikte burslu öğrencilik sistemini başlatmışlardır. F. Reşit Unat'a göre ise İslâm'da ilk medrese Büyük Selçuklular zamanında Alparslan'ın veziri Nizamülmülk (1018-1092) tarafından açılan ve yine onun ismiyle anılan Nizamiye medreseleridir. Necdet

---

⁶⁶Bkz. Petersen, "Mescid", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1979, s.19-20;

http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik21.html#_ftn6 (.17.02.2017)

⁶⁷ Bkz. Oktay Aslanapa, "Orta çağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, Ankara 1963, 12 Ekim, s. 34-43.

⁶⁸ Bkz. M. Dağ-H. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974, s. 113 .

Sakaoğlu ise ilk medresenin kurucusu olarak, Nişabur hâkimi Emir Nasır bin Sebüktekin'i göstermektedir.

Medreseler Selçuklularla zirve yapar. En kapsamlı çok yönlü medreseleri Büyük Selçuklular açmıştır. Selçuklular Anadolu'ya geldikten sonra çeşitli şehirlerde çok sayıda medreseler inşa etmişlerdir. Anadolu'da açılan ilk medrese Danişmentliler döneminde Tokat Niksar'da açılan, Yağbasan Medresesi'dir.⁶⁹ Metin Sözen, Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu'da 139 medresenin varlığından bahseder.⁷⁰

Böylece eğitim-öğretim faaliyetleri daha sistemli, plânlı ve düzenli bir özellik kazandı. Bu müesseselerde ortaya çıkan ilim ve eğitim-öğretim anlayışı, zamanla İslâm dünyasının tamamında benimsendi. Osmanlı ulemâsı da Sünnî İslâm dünyasının büyük bir kesiminde yetişen âlimlerle hemen hemen aynı eğitim sisteminden geçmiş ve aynı kaynaklardan beslenmiş oldular. Bu bakımdan, Türkistanlı bir âlimle İstanbullu bir âlimin veya Mısırlı yâhut Iraklı bir âlimin ilmi *doğruları* arasında fazla bir fark görülmemesi, aynı kaynaklardan beslenmeleri sonucudur.

Osmanlı medreselerinde, müderrislerin üzerinde çalıştıkları ya da okuttukları ders kitapları, bir iki örnek istisna edilirse, Osmanlı sınırları dışında, Mâverâünnehir, Horasan, Mısır, Irak ve Sûriye gibi Sünnî İslâm'ın ilk olarak yayılıp yerleştiği bölgelerle kültür merkezlerinde, bilhassa IX-XV. yüzyıllar arasındaki bir dönemde, Osmanlı medreselerinin henüz kuruldukları bir zamanda kaleme alındıkları son yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Belirtilen bölgeler, aynı zamanda, XVI. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ulemâsının tahsil görmek üzere gittikleri merkezlerdir.⁷¹

İslâm dünyasındaki medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezinde, başlangıçtan itibaren, âlimlerin bulunması durumu, Osmanlı medreseleri ve ulemâsı için de geçerli olmuştur. Osmanlılardan önce oluşan bu gelenek, ilim anlayışı ve sistem, XVI. yüzyılın ortalarına kadar diğer İslâm beldelerinden Osmanlı ülkesine taşınmıştır.⁷²

⁶⁹ Anadolu'daki Osmanlı medreselerine dair geniş bilgi ve yapılan çalışmalarla ilgili bkz. Mefail HIZLI, "Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, C.2, s. 4,

⁷⁰ Nebi BOZKURT, "Medrese", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, s. 325.

⁷¹ Bu eserlerle ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 40-63. Hulûsi Lekeşiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül- Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)*, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989, s. 39-47; Tablo 1-3, s. 164-165.

⁷² Gelibolulu Mustafa Âli, XV. yüzyılın ikinci yarısında yâni Fâtih Sultan Mehmed zamanındaki bu hususla ilgili durumu ve sultanın diğer İslâm ülkelerinde yetişmiş ilim adamlarını kendi ülkesine çekmek için aldığı tedbirleri şu cümle ile anlatmıştır: "... Bu tarikile fuzalâ-yı Arab u Acem ve mevâlî-i Hind ü Sind ü Deylem bâb-ı saâdetine çehre-sây olmada ve rûz-be-rûz gün-â-gün i 'zâz u iltifât u in 'âmları anlar hakkında sudûr bulmada idi." (Bkz. *Künhü'l-Ahbâr*, V, İstanbul 1277, s. 247). Sultanın oluşturduğu câzibe merkezi

Osmanlı Devleti devrinde medrese, sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslüman öğrencilerin devam edebildikleri kurumlardır. İlk medrese Orhan Bey zamanında 1330 yılında Orhan Gazi Medresesi olarak İznik'te kurulmuştur. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin sınırları genişlemesiyle beraber Bursa ve Edirne başta olmak üzere pek çok şehirde medreseler açıldı. İstanbul'un fethinden sonra üst seviyedeki eğitim kurumları başkentte yoğunlaştı.⁷³

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, Batı tarzında mühendishâneler açılmış ve bunlar için Avrupa'dan subaylar getirilmiştir. II. Mahmud döneminde askerî mektepler yanında sivil alandaki eğitimde modernleşme artmıştır. Rüşdiye mektepleri bu alanda önemli örnekler olarak gösterilebilir. Eğitim alanındaki asıl yenileşmenin Tanzimat döneminde başladığı söylenebilir. 1869 Maarif Nizamnâmesi'nin getirdiği temel ilkelere uygun olarak Osmanlı ülkesinin her tarafında Rüşdiyelerin hızla açıldığı görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak Siirt Sancağı'nda da yeni mektepler açıldığı görülmektedir.

Siirt, ilimle irfânın, tefekkürle hikmetin bulunduğu önemli şehirlerimizden biridir. Tarihî ve kültürel birikimiyle öne çıkan bu şehrin, Asurlulardan Urartulara, Perslerden Araplara, Selçuklulardan Osmanlılara varıncaya kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yaptığını kaynaklarımız bize haber vermektedir.

Günümüzde de medrese geleneğini sürdüren önemli illerimizden biri olan Siirt'in merkezinde, ilçe ve köylerinde yılın hemen her mevsimi yöre halkının ve diğer bölgelerden gelen ziyaretçilerin akınına uğrayan bir ilim yuvası, bir irfân müessesesi görmek mümkündür. Siirt'te yaşamış, çok sayıda talebe yetiştirmiş, değerli özgün eserler vermiş âlim şahsiyetler vardır.

3.5. Medrese Eğitimi

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin genel niteliğine kısaca baktığımızda, şöyle bir tablo ile karşılaşırız: Osmanlı devletinde eğitim-öğretim faaliyetleri devlet tarafından, belirli ve kesin kanunlara bağlanmış bir görev olarak üstlenilmemişti. Medrese ve eğitim faaliyetleri hükümdarlar, vezirler ve diğer devlet erkânı tarafından kurulan müesseseler de dâhil olmak üzere *vakıf* sistemi çerçevesinde, bir bakıma *husûsî* teşebbüsler denebilecek bir yapılanma içerisinde yürütülmüştü. Gerçi bu sistemin başında, yine bir devlet memuru ve ulemânın başı

Osmanlı başkentine âlimleri bütün ilmi birikimleriyle irtlikte çekmiştir. (Ayrıca bkz. Nişancı-zâde Mehmed, *Mir'ât-ı Kâ'inât*, II, İstanbul 1290; s. 401).

⁷³ Mehmet İPŞİRLİ, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, C. 28, s. 327.

olan *şeyhülislâm* bulunuyordu. Bu bakımdan, ilk tahsil de dâhil olmak üzere, II. Mahmud dönemine kadar mecbûrî eğitim söz konusu değildi; II. Mahmud döneminde, sâdece ilk tahsil sadece birkaç büyük şehirde mecbûrî hâle getirilmiştir.

Devlet, kurulmuş bulunan eğitim-öğretim müesseselerini yakından tâkip etmekle birlikte, bunu aslî görevleri arasında değerlendirmiyordu. Bu sebeple fertlerin eğitim-öğretim hizmetlerinden faydalanmaları, sosyal çevrelerinin durumuna ve elde edebildikleri fırsatlara bağlıydı.⁷⁴

Osmanlılarda medreselerde eğitim iki koldan yürütülürdü. Ağırlıklı olarak dinî ve sosyal bilimleri okuyanlar kazasker, müftü, müderris, imam, hatip gibi yönetici kadrolara atanırdı. Ağırlıklı olarak pozitif bilimler kolunu bitirenler ise mühendis, doktor, mimar gibi meslek gruplarına dâhil olurdu.⁷⁵

3.6. Kelâm İlimi

Kelimenin çoğulu olan kelâm sözlükte “yaralamak, etkilemek” anlamındaki kelm kökünden türemiş bir isim olup “bir fikri tam olarak anlatan söz” demektir.⁷⁶ Terim olarak, İslâm’ın inanç esaslarını inceleyen ilim dalıdır. Tarih boyunca hem adı hem de muhtevası türlü değişikliklere uğramıştır.

Bu ilim dalı, iman temellerini (akide) incelediği için “akaid ve usuli'd-dîn”, konularının ağırlığını Allah'a iman, Allah'ın birleşmesi (tevhid) ve sıfatları oluşturduğu için “ilm-i tevhid ve sıfât”; fikhın inançla ilgili yönlerini ele aldığı için “fıkhul-ekber (büyük fıkıh)”; temel yöntem olarak düşünme ve akıl yürütmeyi seçtiği için de “ilm-i istidlâl ve nazar” gibi adlarla anılmıştır.

Bu ilim dalına kelam denmesiyle ilgili de sekiz sebep zikredilmektedir. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Kelamcılar, itikadi konuları tartışırken söze “el-kelam fihi keza ve keza” diye başlamaları.
2. Kelam (Allah’ın kelam sıfatı) meselesi bu ilmin en fazla tartışma konusu olması.
3. Şer’i meseleleri tartışırken bu ilim insana kelam, yani konuşma gücü verdiği için.
4. Öğretilmesi ve öğrenilmesi farz olan ilimlerin ilki sadece kelamla öğrenildiğinden.

⁷⁴ http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik21.html#_ftnref15 (17. 02. 2017)

⁷⁵ <https://www.merakname.com/osmanlilarda-medrese-egitimi-nasildir/> (17. 02. 2017)

⁷⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “Kelam” *mad.*

5. Kelâmın mahiyeti ve hakikatı iki tarafın ortaya atacakları sözler ve tartışmalarla anlaşılacağından.
6. Kelâm en çok ihtilaf edilen ve çekişme konusu olan bir ilim olduğundan.
7. Kelâmdaki delillerin kuvveti sayesinde sanki “söz bu sözdür. Bilinen diğer sözler değil” denilmiş olmaktadır. Nitekim iki sözden daha kuvvetli olanı için “işte söz budur” denir.
8. Kelâm, çoğu sem’i ve nakli deliller tarafından da desteklenen kesin delillere dayanır. Bundan dolayı kalpte en fazla tesir yapan ve oraya nüfuz eden ilim olmuş ve yaralamak manasına gelen, “kelm” kökünden türetilen “kelâm” sözü bu ilme isim olarak verilmiştir.⁷⁷

Kelâm ilminin konusu ve amaçları, kelâm âlimleri tarafından farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Konusuna göre kelâm ilmi, “Allah’ın zât ve sıfatlarından, peygamberlikle ilgili konulardan, başlangıç ve sonları bakımından varlıkların durumlarından İslâm’ın temel nasları doğrultusunda söz eden ilim” olarak tanımlanmıştır. Tanıma “başlangıç ve sonları bakımından” kaydı kelâmı, tabii bilimlerden; “İslâm’ın temel nasları doğrultusunda” kaydı da felsefeden ayırmak için konulmaktadır. Kelâm, amaçları bakımından da “kesin delillere dayanarak muhaliflerin ileri sürdükleri şüphe ve itirazları ortadan kaldırmaya ve bu yolla İslâm inançlarını ispatlamaya çalışan ilim” olarak tanımlanır.⁷⁸

Kelâm ilminin muhtevası, tarih içinde giderek genişlemiştir. Başlangıç döneminde bu ilmin başlıca konusu Allah’ın zâtı, sıfatları ve fiilleriydi. İslâm dünyasında felsefenin yaygınlık kazanmasından sonra kelâmın konusu genişleyerek “varlık” (mevcud)ı da içine aldı. Ancak kelâm, “varlık”ı tabii bilimler gibi değil, başlangıcı ve sonu açısından (mebde ve meâd), yaratılışı ve döneceği yerle ilgili meseleler açısından konu edinir. Gazalî’den (ö.505/1111) sonraki kelâmcılar tarafından kelâm ilminin muhtevası daha da genişleyerek felsefenin konularıyla birlikte mantığın birçok temel konusunu da kapsamış, bir bilgi nesnesi (malum) olabilen hemen tüm konularla ilgilenmeye yönelmiştir.⁷⁹

Bu dönemde kelâm ilminin ilgilendiği biri “mesâil ve makasîd” olarak isimlendirilen temel dînî inançlar; diğeri “mebâdî ve vesâil” olarak isimlendirilen temel dînî inançları ispatlamaya yarayan bilgiler olmak üzere iki bilgi konusu vardı. Örnekleme gerekirse, “Allah vardır ve birdir” gibi inanç esasları “mesail ve makasîd”ın; “cevherler arazlardan hâlî değildir, evren sonradan varolmuştur, hâdistir” gibi hükümler de “mebâdî ve vesâil” konuları

⁷⁷ Bkz. Süleyman ULUDAĞ, *Şerhu'l-Akâid*, Dergâh yayınları 2013, yy, s. 98.

⁷⁸ Bkz. Yusuf Şevki YAVUZ, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “Kelâm” mad.

⁷⁹ Ahmed ÖZALP, Şamil İslam Ansiklopedisi, “Kelâm” mad.

içinde yer alıyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan bu yana kelâmın muhtevasında yeni değişiklikler meydana geldi. Yeni “ilm-i kelâm” dönemi olarak adlandırılan bu dönemde kelâm ilmi, felsefî bir görüş olarak materyalizmi bütün biçimleriyle reddeden, dine karşı yapılan biyolojik ve psikolojik eleştirileri cevaplayan, yeni felsefe akımlarını İslâm esasları açısından eleştiren, tabîî bilimlerden yararlanarak Allah'ın varlığını kanıtlayarak İslâm'ın inanç ilkelerini açıklayan bir ilim durumuna geldi.⁸⁰

Kelâm bilginlerine göre kelâm ilminin çeşitli amaçları ve gayeleri vardır. Bu bağlamda Ebu Nasr el-Farabi ile Adudüddin el-İci'nin tarifleri kabul görmüştür. Farabi kelâmı, din kurucusunun açıkça belirttiği belli düşünce ve davranışları teyit edip bunlara aykırı olan her şeyin yanlışlığını sözle gösterme gücü kazandıran bir tartışma yeteneği, olarak tanımlamıştır. Farabi, bu tanımında kelâm alanına sadece inançları değil davranışlara ilişkin temel dini ilkeleri de dâhil etmiş ve kelâmın genel çerçevede dini korumayı amaçlayan bir disiplin olduğuna dikkat çekmiştir. Adudüddin el-İci'nin tarifi de bir yönüyle Farabi'nin tarifleriyle paralellik gösterir: Kelâm. Kesin deliller getirmek ve ileri sürülecek karşı fikirleri çürütmek suretiyle dini inançları kanıtlama gücü kazandıran bir ilimdir.⁸¹

Kelâm ilminin amaç ve gayelerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Kişiyi taklit düzeyinden araştırma ile elde edilen kesin bilgi (tahkik) düzeyine yükseltmektir. Bu amaç kelâmı uğraşanlara ilişkindir.
2. İnançla ilgili sorunları, şüpheleri ve itirazları cevaplamak, inat edenleri kesin delillerle ikna etmeye çalışmaktır.
3. Temel inanç ilkelerini yanlış yoldakilerin ortaya attıkları şüphelerle sarsılmaktan korumaktır.
4. İslâm ilimleri için üzerinde hareket edebilecekleri sağlam bir inanç temeli hazırlamaktır.
5. Kişinin davranış ve edimlerindeki niyet ve inancı güçlendirmek, sağlamlaştırmaktır.

Kelâm ilmin bütün bu amaçları kapsayan en büyük amacı ve gayesi ise kişiyi dünya ve âhiret mutluluğuna kavuşturmadır.

Kelâm ilmini ortaya çıkaran nedenler Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından hemen sonraki döneme kadar çıkar. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra İslâm toplumunda giderek artan anlaşmazlık ve toplumsal olaylar, inanç konularına ilişkin görüş ayrılıklarının

⁸⁰ Ahmed ÖZALP, Şamil İslam Ansiklopedisi, “Kelâm” mad.

⁸¹ Bkz. Yusuf Şevki YAVUZ, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “Kelâm” mad.

ortaya çıkmasına yol açtı. Hilâfet tartışmaları, iç savaşlar, çeşitli din ve kültürlerle başlayan ilişkiler, felsefî düşüncenin çeviriler yoluyla yaygınlık kazanması, kimi âyet ve hadîslerin farklı biçimlerde yoruma imkân tanınması gibi etkenlerle Allah'ın sıfatları, kader, büyük günah (kebâir) işleyen insanın durumu, imâmet gibi konularda farklı görüşler oluştu.

Hicretin ilk yüzyılına sonuna kadar süren tartışmalar, ikinci yüzyılın başında bütün bu konuları sistemli biçimde ele alan ilk kelâm okulunun doğmasına neden oldu. Vasil b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761) tarafından kurulan bu kelâm okulu “Mutezile” olarak adlandırıldı. Mutezile okulu, iki yüzyıl boyunca tek okul olarak inanç konularındaki anlaşmazlıkları belli bir sistem içinde çözümlenmeye, İslâm'a yöneltilen eleştirileri cevaplamaya çalıştı. Ancak kendi içinde bütünlüğünü koruyamayarak ayrıntılara ilişkin kimi küçük görüş ayrılıkları üzerine kurulan çok sayıda kola ayrıldı.

Kelâm ilmi alanındaki Mutezile egemenliği, dördüncü yüzyılın başlarında Mutezile içinde yetişen büyük kelâm bilgini el-Eş'arî (ö.324/936) tarafından kurulan ilk Sünnî kelâm mezhebi ile sona erdi. El-Eş'arî, kelâm anlayışını Basra ve Bağdat'ta yayarken, aynı tarihlerde Maveraünnehir'de Mâturidî (ö.333/944), Sünnî kelâmın ikinci büyük mezhebini ortaya çıkardı. Kurucularının adından hareketle Eş'ariyye ve Mâturidiyye olarak adlandırılan bu iki mezhep, küçük farklarla Sünnî inanç esaslarını belirledi ve zamanla İslâm dünyasında yaygınlaştı. Mutezile okulunun varlığı ise, ancak çok sınırlı bir çevrede kalabildi.

Sünnî kelâm ilmi, tarih içinde başlıca dört dönem halinde incelenmektedir. 1. Müttekaddimîn (eski kelâmcılar) dönemi El-Eş'arî ile başlayan ve Gazalî'nin hocası el-Cüveynî (ö.478/1085) ile sona eren ilk dönem. 2. Müteahhirîn (sonraki kelâmcılar) dönemi Gazalî ile başlar. Bu döneme kelâm ilmi, felsefe ile yoğun bir ilişki içinde olmasından dolayı “felsefe ile meczedilmiş kelâm devri” de denir. 3. Duraklama dönemi: Hicrî sekiz Miladi ondördüncü yüzyıl ortalarından başlayarak Miladi ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar sürer. Kelâm ilminin duraklama ve gerileme dönemi olup önceki kelâmcıların eserlerine yorum ve açıklamalar yazmakla yetinilmiştir. 4. Yeni ilm-i kelâm dönemi: On dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında başlayan yeni dönemdir. Bu dönem, çağın istek ve ihtiyaçlarına cevap verme zorunluluğundan doğmuştur.⁸²

---

⁸² Bkz. Yusuf Şevki YAVUZ, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), “Kalam” mad.

İKİNCİ BÖLÜM

XVIII-XX YÜZYILLARDA SİİRT’TE KELÂM VE AKAİD İLMİ İLE İLGİLİ TELİF EDİLEN ESERLER

1. AKİDETÜ’L-İMAN

Bu eser, Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından mensur olarak kaleme alınmıştır. Eser, soru ve cevap şeklinde düzenlenmiştir. İbrahim Hakkı, “ehl-i sünnet ve'l-cemaat akaidi”ni öğretmek için “*Akîdetü’l-Îmân*” adlı bu eserini çok kolay ve herkesin anlayabileceği sade dille yazmıştır. *Akîdetü’l-Îmân*, hem çocuklara yani eğitime yeni başlayanlara hem de ilimde belli bir olgunlığa erişmiş kişilere hitap eder. Müellif eserin hicrî 1190/1786 tarihinde tamamlanmış olduğunu ifade etmektedir.⁸³

Bu eserde, aynı konudaki diğer kitaplardan farklı olarak, İslâm’ın beş temel şartı da açıklamıştır. İbrahim Hakkı, *Akîdetü’l-Îmân*’da akaidin içine fikhî da eklemiştir. Eserin içeriğini maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür.

1.1. İman

Akîdetü’l-Îmân, “Mü’min misin?” sorusuyla başlar.⁸⁴ Müellif, imanın önemini ifade etmek, başka bir deyişle, dinin başlangıcının iman olduğunu vurgulamak için eserine bu soru ile başlamayı tercih etmiştir, diyebiliriz. İman, “güvenme, verilen bir habere kalpten inanma, haberi getireni tasdik etme; bir şeye tereddüde düşmeksizin inanma, Allah'a, O'ndan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın kulu ve resûlü olduğuna, Allah’ın meleklerine, kitaplarına, âhiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah tarafından yaratıldığına inanma.”⁸⁵ olarak tanımlanabilir.

“İman” kelimesi; Arapça’da “ifal” vezninde olup, aslı “emn” kökünden gelir. Mü’min bu fiilden türemiş ism-i faildir. Akaid ilmi iman esaslarını düzenleyen ve açıklayan ilimdir. İman olmadan akaid ilmiyle uğraşmak yararsız bir çabadan ibarettir.

Yukarıdaki sorunun cevabı müellif tarafından; “Elhamdülillah, şüphesiz ben mü’minim” şeklinde verilerek “inşaallah ben mü’minim” denmesinin uygun olmadığı ifade edilmiştir. Zira bu ifade istikbale yönelik olup o an o kişinin kesin bir şekilde mü’min

⁸³ İbrahimHakkı, *Akîdetü’l-Îmân*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 2.

⁸⁴ İbrahimHakkı, age., t.y, s. 2.

⁸⁵ Buhârî, Muhammed bin İsmail El-Buhari , iman, 37; Müslim, Müslim Bin Haccac El-Kuşeyri En-Nişaburi, iman, 1, 5, 7; Ebû Dâvud, Süleyman bin Eş-As bin Beşir, sünne, 15.

olduğunu ifade etmez. Ancak Şeyh Abdurahman Şavurî" inşaallah mü'minin" demenin caiz olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁶ Burada Şavurî, "inşaallah ben mü'minin" demenin yani iman-ı kâmil ile mü'minin manasına geldiğini ileri sürmüştür.

1.2.Kalu Belâ

İbrahim Hakkı, A'raf Suresi 172. Ayetin manasından hareketle mü'inin imanının ne zaman başladığını açıklamak sadedinde şunları söylemektedir: "Elestü birabbiküm, ben sizin rabbiniz değil miyim?", "Kalu belâ" ise "evet, sen bizim rabbimizsin" amlamındadır. "Kalu belâdan beri müslümanım" demek, ruhlarımızın "evet" dedikleri zamandan beri müslümanım, demektir. Müellif, mü'min kişinin "kalu belâdan beri mü'min olduğunu âyeti delil göstererek açıklamaktadır.⁸⁷ Allah Teâlâ, Hz. Âdem'i yarattıktan sonra ondan olacak bütün insanların ruhlarını çağırış ve onlara "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye sormuş ve onlar da "evet sen bizim Rabbimizsin" diye söz vermişlerdir. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor: "*Hani Rabbın, Âdemoğullarının bellerinden zürriyetlerini çıkarıp da onları kendilerine karşı şahit tutmuştu ve buyurmuştu ki; "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" Bütün ruhlar; "evet sen bizim Rabbimizsin!" dediler. Allah Teâlâ, sizleri bu şekilde şahit tuttuk ki, kıyamet günü, doğrusu biz bundan habersiz kimselerdik demeyesiniz.*"⁸⁸ Ancak daha sonra kâfirler bu söze sadık kalmayıp sözleşmeyi çiğnemişlerdir; mü'minler ise sâdik kalıp mü'min olarak devam etmişlerdir.

Müellif, ikinci olarak "İmanın başı nedir?" Sorusunu sormuş ve şehadet kelimesinin "لا إله إلا الله محمد رسول الله" önemine vurgu yapmıştır. Bu ifadenin, hem Allah'ın bir ve ortağı olmadığına ve hem de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, O'nun elçisi olduğuna şehadet etmek" manasına geldiğini belirterek bu sözle insanın imana ilk adımını atmış olacağını dile getirmiştir.⁸⁹

1.3.İmanın Diğer Rükünleri

İbrahim Hakkı, sadece Allah'a iman etmenin yeterli olmadığını, imanın diğer bütün rükünlerine de inanmak gerektiğine dikkat çekerek⁹⁰ Allah'a iman, imanın diğer rükünlerini de ihtiva ettiğini dolayısıyla diğer rükünlere de iman etmenin gerektiği

⁸⁶ Şeyh Abdurahman Şavurî, *Akîde-i Kürdiyye*, Nubahar yayımları, İstanbul 2013, s. 6.

⁸⁷ İbrahimHakkı, *Akîdetü'l-İmân*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 6.

⁸⁸ A'râf sûresi 172 وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

⁸⁹ İbrahimHakkı, *age.*, t.y, s. 6.

⁹⁰ İbrahimHakkı, *age.*, t.y, s. 6.

anlaşılmaktadır. Konuyu şöyle açıklayabiliriz: İman rükünleri birbirlerine karşı cüz'î ve küllî kabîlindedir. Cüz ve kül kabîlinden değildir. Cüz ve kül birbirine hamledilmez, ancak cüz'î ve küllî birbirine hamledilir. Örneğin; Ali kül'dür. Ali'nin eli, kolu, kulağı cüzleridir. Ali eldir veya el Ali'dir, diyemeyiz. Böyle bir cümle doğru olmaz. Cüz'î ve küllî ise birbirine hamledilir. Mesela insan küllîdir, Ali cüz'îdir. Ali insandır, insan Ali 'dir, diyebiliriz. Bu cümleler doğru olur. Demek ki insanı inkâr eden, mânen Ali'yi de inkâr eder. Ali'yi inkâr eden mânen insanı da inkâr eder. İmanın rükünleri de birbirlerine karşı insan ve Ali gibi, cüz'î ve küllî kabîlindendirler.

Bir rüknü inkâr eden, mânen bütün rükünleri inkâr etmiş olur. Mesela Allah'ı inkâr eden diğer bütün rükünleri de mânen inkâr etmiş olur. Çünkü meleği gönderen, kitapları indiren, peygamberi gönderen, her şeyi takdir eden, ahiret gününü düzenleyen O'dur. O'nu inkâr eden bütün bunları inkâr etmiş olur. Ve hâkezâ peygamberi inkâr eden aynı şekilde Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, kaderi ve ahiret gününü mânen inkâr etmiş olur. Çünkü Allah'ın var olduğunu ve bir olduğunu peygamber anlatır, meleklerin varlığını ve kendisine kitabın Allah tarafından melek vasıtasıyla geldiğini yine Peygamber anlatır. Allah'ın takdirinin var olduğunu ve her şeyin O'nun takdiriyle olduğunu yine peygamber anlatır. Kıyamet gününün varlığını da peygamber anlatır. Onun için peygamberi inkâr eden diğer rükünleri de inkâr etmiş olur.

Bu minvalde Bakara sûresi 62. ayetinden de⁹¹ sadece Allah'a ve ahiret gününe iman etmenin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinde belağat ilminin san 'atü'l-ihtibak kuralı çok yaygındır. Sa 'natü'l-ihtibak, bir kısmı ile yetinip diğerlerini mânen ifade etmektir. Dolayısıyla bazen imanın sadece bir veya iki şartını zikretmekle, diğerleri manen ifade edilmiş olur. Ayetteki, sa 'natü'l-ihtibakı bilmeyip sadece zikredilen şartlar yeterlidir deyip diğerlerini yok saymak cehâlettir.

1.4.İnsanlığın Kökeni

Müellif, "kimin zürriyyetindensin?" sorusuna, "Babamız Hz. Âdem (a.s)'in zürriyyetindenim" cevabının verilmesi gerektiğini ifade ederek, evrim teorisinin yanlış olduğuna gönderme yapmıştır.⁹² Ancak eserde evrim teorisi detaylı olarak anlatılmamıştır. Muhtemelen ilme yeni başlayan talebenin kafasını karıştıracak Batı kaynaklı teoriler yerine,

⁹¹ "Şüphesiz ki iman edenler, yahudiler, hıristiyanlar ve sâbiilerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır." (Bakara, 2 / 62)

⁹² İbrahimHakkı, *Akîdetü'l-İman*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s.7.

insanların Hz. Âdem'den türediğini zihnine yerleştirmenin daha önemli olduğu düşünülmüştür. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ* “*Ve Rabbin meleklere: “Muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife⁹³ kılacağım.” demişti. Melekler de: Orada fesat çıkaracak ve kan dökcek birisini mi yaratacaksın? Biz Seni, hamd ile tesbih ve takdis ediyoruz.” dediler. Rabbin de: Muhakkak ki ben, sizin bilmediklerinizi bilirim, buyurdu*”⁹⁴

Bazı ilim adamları, Âdem (a.s.)’dan önce yeryüzünde insan türünden yaratılan ve ilk insanın tek Âdem (a.s) olmayıp aynı anda dünyanın çeşitli yerlerinde insanlar topluluğu halk edildiği görüşünü öne sürmüşlerdir. Bunların ileri sürdükleri düşünceye göre Âdem (a.s) kendisinden önceki mahlûkun halifesidir. Ancak âlimlerin çoğu bu görüşün hiçbir ilmî delile dayanmadığını bir vehimden ibaret olduğunu ifade etmişlerdir. Amerika’da yaşayan beyazların (İngilizlerin) Avrupa’dan gittiklerini, İngilizlerden önce yaşayan kızıl derililerin de asyadan göçtüklerini tarih bize bildirmiştir.⁹⁵

Dünyanın diğer yerlerine de Âdem (a.s.)’in soyundan insanların göç yollarıyla dağılmış olabilmeleri daha güçlü bir ihtimaldir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً* “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan*

⁹³ **Halife:** temsilci, vekil, birinin yerine bakan yahut yerine gelen kimse ve hükümdar anlamlarına gelir. Bu bağlamda, halife aslın yerini alandır. Yani ikisi arasında mutabakat olması gerekir. Bu nedenle âyeti, "insanın Allah'ın halîfesi yapılacağından söz ediyor." şeklinde anlamının isabetli olmadığını söylemek mümkündür.

(Prof. Doç. Süleyman ATEŞ'n söz konusu ayetle ilgili yorumu şöyledir: “ayette insanın, Allah'ın halifesi yapılacağından değil, halife yapılacağından söz edilir. Bundan, insanın yeryüzüne egemen olacağı anlaşılır. Fakat genellikle bu ayet, Allah'ın, insanı kendisinin halifesi yapacağı ve insanın, Allah'ın sıfatlarının mazharı olarak yaratıldığı şeklinde yorumlanmıştır.” (Bkz. Kuranın Çağdaş Tefsiri, Bakara, 2/30)

Halife, biri diğerinin yerine geçmek olduğundan, yerine geçecek olan kendi isteğini gerçekleştirmek için tüm gayretini gösterir. Yerine geçilecek olan da bütün gücü ile direnir ve makamını korumaya çalışır. Bunun tabii neticesi olarak kan dökme olacaktır. Melekler akıllı varlıklar olduğundan halife, yani çamurdan yaracağı insanlar arasında halifelik sistemi oluşturulmasından bunu anlamış ve şöyle demişlerdir: “... *Bizler hamdinle seni tesbih ve takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birilerini mi yaratacaksın?*” Fakat insanların “*Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar*” (Âl-i İmrân, 3/113). Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) ümmeti de “... *İnsanların iyiliği için ortaya çıkarılmış*” ve görevini tam olarak yerine getirdiği müddetçe “*en hayırlı ümmet...*” olma özelliğine sahip olmuştur. Onlar “*iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırlar.*” (Âl-i İmrân, 3/110) İşte insanların bu özelliğini ifade etmek için Allah Teâlâ meleklere hitaben; “...*Sizin bilmiyeceğinizi herhalde ben bilirim, buyurdu.*”

⁹⁴ Bakara, 2 /30.

⁹⁵ Bkz. Prof. Dr. Süleyman ATEŞ, *Kuranın Çağdaş Tefsiri*, Bakara, 2/30

da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen yayan Rabbinizden sakının...”⁹⁶

Âyette geçen “nefs” kelimesini “öz” olarak manalandırarak, insan neslinin bir Âdem (a.s.)’den değil bir “öz”den yaratıldığını öne sürenler de olmuştur. Bu tür luzumsuz görüşleri burada ayrıntılı nakletmeyi gerekli görmediğimiz için şu kısa açıklamalarla yetineceğiz;

a) Kur’ân-ı Kerîm’in ilk muhatapları Arap olduğu için anlasınlar diye okunuşu Arapça olarak nâzil olmuştur. *“Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.”*⁹⁷

b) Kur’ân-ı Kerîm’deki kelimelerin hiçbirine Arapların istimal ettiği anlamdan başka bir anlam yüklenmemiştir. Aksi takdirde onlar Kur’ân-ı Kerîm’i anlayamazlardı. Hâlbuki Kur’ân-ı Kerîm okuyup öğüt almak isteyenlere kolaylaştırılmıştır: *“Andolsun biz Kur’ân’ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık. (Ondan) öğüt alan yok mu?”*⁹⁸

Özet olarak, “nefs” kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de ekleriyle birlikte 140 kez tekrarlanmıştır. Bunların hiçbirinde insanların yaratıldığı bir “öz”den bahsedilmemektedir. Üç yerde Âdem (a.s) kastedilmekte diğer ayetlerde ise herkes, hiçbiri, kendisi ve kendi içinde anlamlarına gelmektedir.

1.5.Millet Kavramı

Millet kelimesinin sözlük anlamı "gidilen yol"dur. Ancak bu anlam, yolun niteliğini belirtmez hem doğru, hem de yanlış yolu içine alır. Millet kelimesi İslâm terminolojisinde ise din ve şeriat anlamlarına gelir. Bu terim, günümüzde yaygın biçimde kullanıldığı gibi “aynı topraklar üzerinde yasayan, aynı kökten gelen, tarih, töre ve dil ortaklığı bulunan insanların tümü” biçiminde tanımlanan ulus kavramıyla hiçbir anlam benzerliği taşımaz.

Millet kelimesinin İslâm literatüründeki anlamının Kur’ân tarafından belirlendiği şu ayetlerde apaçık görülür: *“وَمَنْ يَزْعُبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ”* *“Kendini bilmez beyinsizden başka kim İbrahim’in milletinden yüz çevirir?”*⁹⁹ *“De”* *“وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ”*⁹⁹

⁹⁶ Nisâ, 4/1.

⁹⁷ Yûsuf, 12/2.

⁹⁸ Kamer, 54/17.

⁹⁹ Bakara, 2/130.

قُلْ صَدَقَ اللَّهُ¹⁰⁰,¹⁰⁰ *ki: Hayır, biz batılı bırakıp Hakk'a yönelen İbrahim'in milletine uyarız*”,¹⁰⁰ *فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ* “De ki: Allah doğru söyledi. Öyleyse Hakk'a yönelen İbrahim'in milletine tabi olun”¹⁰¹ ve *وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ* “İyilik yaparak kendisini Allah'a teslim eden ve İbrahim'in hanîf milletine tabi olandan millet bakımından daha iyi kim olabilir?”¹⁰² Bu örnek gösterdiğimiz ayetlerde geçen “millet” kelimesi din ve şariat karşılığında kullanılmıştır. Bu ayetlere göre, farklı topraklar üzerinde yasayan, farklı kökten gelen, tarih, töre ve dil ortaklığı bulunmasa da tek inanç üzerinde birleşen tüm insanlara millet adı verilebilir. İbrahim Hakkı bu anlama vurgu yapmak için “Kimin milletindensin?” sorusunu sormuş ve ehl-i sünnet inancını taşıyan Müslümanların, "Hz. İbrahim (a.s)'ın milletindenim" cevabını vermeleri gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰³

1.6.Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat İtikadi

Müellifin, "Kimin mezhebindensin?" sorusuna da "ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinin Eş'arî kolundanım" cevabının verilmesinin önemini belirtmiştir. Bu ifade ile müellif, kendisi ve yöre halkının çoğunlukla ehl-isünnet ve'l-cemaat mezhebinin Eş'arî kolundan olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁰⁴

Bilindiği üzere “Ehl-i sünnet” itikadda, Eş ‘arî ve Maturidî olmak üzere iki ekoldan oluşmaktadır. Eş ‘arî kolunun kurucusunun künyesi Ebu Hasan El-Eş‘arî, ismi Ali bin İsmail'dir ve sahabeden Ebû Mûsâ el-Eş‘arî'nin soyundandır. Hicrî 270 yılında Basra'da dünyaya gelmiş ve 324'te Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰⁵

Mûturidî kolunun kurucusunun künyesi Ebû Mensur El-Mâturidî, İsmi Muhammed bin Muhammed bin Mahmud'dur. Hicrî 238'de Semerkant'ta dünyaya gelmiş ve 333'te aynı şehirde vefat etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Bakara, 2/135

¹⁰¹ Âl-i İmrân, 3/95

¹⁰² Nisâ, 4/125

¹⁰³ İbrahim Hakkı, *Akîdetü'l-İman*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 8.

¹⁰⁴ İbrahim Hakkı, *age.*, t.y, s. 8.

¹⁰⁵ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır t.y, s.35.

¹⁰⁶ Ahmet Hilmi KOĞİ, *age.*, t.y, s. 35.

1.7.Amelî Mezhepler

Erzurumlu İbrahim Hakkı, eserinin ilerleyen sayfalarında yine soru ve cevap yöntemiyle amelde hak mezheplerin Hanefî, Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî olmak üzere dört olduğunu ileri dile getirmiştir.¹⁰⁷

Mezhep, luğatta “yol” demektir. Kelime hem masdar-ı mimî hem de ism-i mekân olarak kullanılabilir: "matar-ı mîmî" olarak “gitmek”, "ism-i mekân" olarak yol manasındadır. İstilaha yakın mana “ism-i mekân” yani “yol” dur. Mezhep kelimesi İstilah olarak, belli bir ilmî seviyeye ulaşmış bir âlimin Kur’ân ve sünnet ışığında dînî konularda bir görüş ya da görüşler bütünü ortaya koyması demektir.

İbrahim Hakkı’nın, “hak mezheb dördtür” demesi diğer mezheplerin batıl olduğu anlamına gelmez. Müellifin “hak” kelimesinden maksadı, bu dört mezhebin görüşlerinin halk arasında yaygınlaşması ve kadılar tarafından uygulanmasından dolayıdır. Çünkü bu dört mezhep âlimlerinin görüşleri kendi zamanlarında yaygınlaşmış; kadılar, müftüler tarafından hükümlerde ve fetvalarda esas alınmıştır. Bütün âlimler, bu dört görüşe itibar etmiş ve bu müçtehitlerin içtihadlarına herhangi bir “ilave” veya “halel” karışmadığı konusunda kanaat getirmişlerdir. Diğer müçtehidlerin görüşleri kendi zamanlarında yaygınlaşmadığı; kadılar, müftüler tarafından hüküm ve fetvalarda uygulanmadığı için o içtihadlara ilave yapılma riski bulunduğundan makbul görülmemiştir. Bu dört hak mezhep bilindiği üzere şunlardır:

1. Hanefî mezhebi. Müctehidi, İmâm-ı A’zam Ebû Hanife. İsmi Numan bin Sabit bin Zota.¹⁰⁸ Hicrî 80 yılında Anbar’da dünyaya gelmiş, 150 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.¹⁰⁹

2. Malikî Mezhebi. Müctehidi, İmâm-ı Mâlik. İsmi Mâlik bin Enes bin Mâlik bin Ebî Amir.¹¹⁰ Hicrî 90 yılında Medine’de dünyaya gelmiş ve hicrî 179 yılında Medine’de¹¹¹ vefat etmiştir.

3. Şafîî Mezhebi. Müctehidi, İmâm-ı Şafîî. İsmi Muhammed bin İdris bin Şafî bin Sâib bin Ubeyd bin AbduYezid bin Hâşim bin Mutallib.¹¹² Hicrî 150 yılında Gazze’de dünyaya gelmiş ve 204’te Mısır’da¹¹³ vefat etmiştir.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı, *Akîdetü'l-İman*, Yeni Şefkat, İstanbul , t.y, s. 8.

¹⁰⁸ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Şerhu Nubahar*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 11.

¹⁰⁹ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam, Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 35.

¹¹⁰ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Şerhu Nubahar*, age., t.y, s. 11.

¹¹¹ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehberi Avam*, age., t.y, s. 35.

¹¹² Ahmet Hilmi KOĞİ, *Şerhu Nubahar*, age., t.y, s. 11.

¹¹³ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam*, age., t.y, s. 35.

4. Hanbelî Mezhebi. Müctehidi, İmâm-ı Hanbelî. İsmi Ahmed bin Muhammed bin Hanbel bin Helal bin Esed.¹¹⁴ Hicrî 164 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve hicrî 241 Bağdat'ta¹¹⁵ vefat etmiştir.

1.8. İman İle İlgili Bazı Meseleler

Müellif, imanın Allah indinde toplu, mü'minler arasında ise münferit olduğunu ileri sürmektedir. Başka bir deyişle müminler imani açıdan farklılık taşımaktadırlar. Bazıları tahkiki imana sahip iken bazıları bu dereceye ulaşmış değillerdir.¹¹⁶

İbrahim Hakkı'ya göre amel imanın cüz'üdür, parçasıdır. Eğer amel imanın parçası değildir, dersek; o zaman iman hem mü'minler nezdinde hem de Allah indinde toplu sayılır, demiş oluruz. İleride açıklayacağımız üzere bu konuda farklı görüşler vardır. Müellife göre beş vakit namaz imanın gövdesidir. Bu da amelin imanın parçası olduğunun delilidir. Akaid meseleleriyle fikhî meseleleri aynı eserde ele alması da amelin imanın parçası olduğunu gösteren başlıca bir delildir.

Aslında gerçek manada iman ve İslâm birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Çünkü gerçek manada iman etmemiş bir kişinin namazı kabul olunmaz, orucu kabul olunmaz. Bu sebeple müellif, imanın gövdesinin namaz olduğunu ifade etmiştir. İmanı bir şahsa benzetmiş ve bunun dış görünüşünün namaz olduğunu göstermiştir. Yani iman bir şahıs, bunun gövdesi ve dış görünüşü namazdır. Kişi namaz kılarsa imanlı olduğuna hükmederiz.

Müellife göre imanın dili Allah'ın zikri, yüzü de doğruyu söylemektir. İbrahim Hakkı'ya göre iman farz namazlarını terk etmekle bozulur. Takva ise imanın tacı olup insanın âhiretine zararlı olan şeylerden kaçınmasıdır.

Müellif, imanı bir şahsa; salih amelleri de o şahsın maddî ve manevî uzuvlarına benzetmiştir. Buna göre, bir kişinin herhangi bir uzvu eksik kaldığında nasıl eksik bir kişi oluyorsa ameli eksik olanın da imanında eksiklik vardır.

İmanın rükünleri ise Cibril hadisinde zikredilen şu iman esaslarıdır: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kıyamet gününe ve kadere, yani hayrın ve şerrin Allâh Teâlâ'dan olduğuna inanmaktır. Müellif, bu esasları zikrettikten sonra her rüknü tek tek açıklar. İman rükünlerinin herhangi birini inkâr etmek hepsini inkâr etmek anlamına geldiğinden insanın imandan çıkmasına neden olur.

¹¹⁴ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Şerhu Nubahar*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y s. 11.

¹¹⁵ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s.35.

¹¹⁶ İbrahim Hakkı, *Akîdetü'l-İman*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 9.

Kadere iman etmek de imanın şartlarından biridir. Çünkü kader, Allah'ın fiilidir. Allah'ın zâtına iman farz olduğu gibi sıfatlarına, isimlerine ve fiillerine inanmak da farzdır. Kadere inanmayan bir kişinin imanı yok sayılır. İmanın şartları kısmında açıkladığımız gibi bütün şartlar iç içe olduğundan birini inkâr etmek hepsini inkâr etmektir. Peygamber göndermek bir ilahî takdir, melek yaratmak yine bir ilahî takdir, kıyamet günü yine bir ilahî takdirdir; dolayısıyla bütün rükünler birbirinin içine girmiştir. Her rükün diğer rükünlere karşı bir ayna gibidir. Her rükün bir diğerini gerektirir.

Bir rükünün içinde diğer rükünler de gözüktür. Onun için bir rükünü inkâr eden bütün rükünleri inkâr etmiş sayılır. Aynı şekilde her bir rükünün kendi içindeki parçaları da birbirine karşı ayna vazifesi görür. O rükünün bir parçasını inkâr eden hepsini inkâr etmiş sayılır ve o rükünü inkâr ettiğinden dolayı da bütün iman rükünlerini inkâr etmiş sayılır. Örneğin kitaplara iman bir iman rükünüdür. Dört kutsal kitap vardır. Kişi, kitapların üçüne inanıp birine inanmadığı zaman dördüne de inanmamış olur. Dört kitaba inanıp Kur'ân'ı Kerîm'in bir sûresini inkâr eden kişi bütün Kur'ân'ı inkâr etmiş sayılır. Bütün Kur'ân'ı inkâr ettiğinden dört kitabı da inkâr etmiş sayılır. Dolayısıyla imanın altı rükününü inkâr etmiş sayılır. Onun için İbrahim Hakkî'ya göre imanın bütün rükünlerine iman etmek, bu rükünlerin bütün detaylarına ve inceliklerine inanmayı gerektirir.

Müellife göre, Allah Teâlâ'nın subûtî sıfatları olan "hayat, ilm, semî", basar, irâdet, kudret, kelâm, tekvin" ne zâtın aynısı ne de gayrıdır. Ayrıca Allah Teâlâ'nın bu sıfatlardan başka en güzel isimleri de vardır.¹¹⁷ O acizlik, değişiklik, sûret ve şekilden münezzehtir. Birdir, ortaksızdır, doğurmamış ve doğurulmamıştır. O'nun dengi yoktur, misli, manendi yoktur (Kısacası O, yaratılmışların bütün özelliklerinden münezzehtir. Kulların hiçbir özelliğini taşımaz.). Allah'ın "esmâü'l-hüsnâ" denilen 99 ismi vardır. Bu isimlerin her birinin bir de sıfatı vardır.

Mesela "Kadîr", Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinden biridir. Bunun sıfatı "kudret"tir. "Alîm", esmâ-yı hüsnâdan biridir, "ilim" ise bu ismin sıfatıdır. Hâkezâ diğer isimler de böyledir. Allah'a inanmak, bütün bu esmaya inanmaktır. Müellifin bahsettiği sıfatlar, ismî sıfatlardan oluşmaktadır. Allah'a isim koymak O'nun Kur'ân'da kendine verdiği isimlerin dışında doğru değildir. Ancak kendine verdiği isimlerin anlamlarını taşıyacak başka bir dilde

---

¹¹⁷ İbrahim HAKKI, *Akîdetü'l-Îmân*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 9.

bir isimle Allah'ı çağırmak caizdir. Mesela Türkçe de bazen Allah'a "tanrı" denir. Bu Allah'ın "Maruf" isminin tercümesidir ve câizdir.¹¹⁸

Müellifin yukarıda bahsettiği sekiz sığata "sıfât-ı kemali" de denilir. Allah'ın diğer sıfatları ise ihlas süresinde geçmektedir: "Vucud, kıdem, beka, vahdâniyyet, muhalefetunlil-havadis, kıyam bi-nefsihi." Bu sıfatları açıklayalım: "قل هو الله أحد" *"De ki Allah birdir."* Bu ayetten vahdaniyyet ve vücut sıfatı anlaşılmatadır.

"الله صمد" *"Allah sameddir:"* hiçbir şeye mıhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır. Bu ayetten yüce Allah'ın kendi zâtıyla kaim olduğu anlaşılır. "لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد" *"Doğurmamıştır, Doğmamıştır. Ve onun dengi yoktur."* Bu ayetlerden "muhalefetun lilhavadis, bekâ ve kıdem" sıfatları anlaşılmaktadır. Allah bu kâinatın yaratıcısıdır. O'nun için bu kâinata ona hiçbir varlık benzemez. Bir evin ustasına, o evin malzemeleri nasıl benzemiyorsa O da öyledir.

Müellife göre kaderin anlamı; kulların bütün sözleri, fiilleri, iyilikleri, kötülükleri, imanı, küfrü ve kâinata bulunan herşey, Allah'ın ilmi, irâdesi, hükmü, kaderi, icâdı, yapması, yaratması ve Levh-i mahfuz'da yazması ile oluyor, demektir. Fakat kullarının amellerinden hayır olanlarına O'nun rızası ve muhabbeti vardır. Şer olanlarına rızası yoktur. Kullarına ihtiyar-ı cüz'î (kısmî serbestlik) vermiştir. Kullar, sevap veya günahı bu kısmî serbestlikle (ihtiyar-ı cüz'î ile) kazanırlar. Kaderle ilgili Kur'an'da birçok ayet geçmektedir. Kaderi ilahî ve cüz'î ihtiyarî; ikisi de bu konuda inkâr edilmeyen iki gerçektir. Her olayda Allah'ın takdiri vardır. Kulun kendisine verilen cüz'î ihtiyarı ile tercihi vardır. Her olayda üç durum vardır. Halk (yaratma), kesb ve muktazî.

Bütün işlerde "halk" (yaratma) Allah'a, "kesb" ise kula¹¹⁹ aittir. Muktazî (arzulayıcı) değişiyor. İyi işlerde "muktazî" Allah'tır. Çünkü Allah daima kulunun iyi işler yapmasını sever. Kötü işlerde ise "muktazî" kişinin nefsidir. Çünkü insanın nefsi sürekli kötü işler arzular. İşte kötülükten kulun payı iki olduğu için kul yaptıklarından sorumludur. Müellif, bu noktaya, yukarıda kullarının amellerinden hayır olanlarına rızası vardır. Şer olanlara rızası yoktur, diyerek temas etmektedir.

Müellif, bir mü'minin sahip olabileceği beş imamdan söz etmektedir. Bunlar: mü'minin gövdesinin imamı "mihrap", kalbinin imamı "Kâbe", ruhunun imamı "Hz. Muhammed", anlayışının imamı "Kur'an" ve aklının imamı "Arş" tır. Bu, namaz kılariken vesveselerden kurtulmanın yoludur. İbrahim Hakkı, tasvirle namazın ne kadar önemli

¹¹⁸ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehberi Avam, Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 6.

¹¹⁹ İbrahim HAKKI, *Akidetu'l-İman*, Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 9.

olduğunu anlatarak kişiyi kurtuluşa erdireceğini vurgulamak istemiştir.¹²⁰ Çünkü namaz, ibadetlerin en önemlisi olup İslâm'ın temel şartlarından biridir. Namaz diğer şartları da içinde barındırır. Mesela namaz oruçtur, çünkü biz namazda yemeyiz içmeyiz. Namaz kelime-i şehadettir, çünkü namazda tahiyâtta kelime-i şehadet getiririz. Namaz aynı zamanda haktır, çünkü namazda Kâbe'ye yönelerek rûhen ve mânen hacca gidiyoruz. Namaz zekâttır, çünkü namazda günde 5 defa bedenimizin zekâtını veriyoruz. Normal zekât malın kırkta biri iken namazda azalarımızı Allah'ın emrine vererek azalarımızın zekâtını veriyoruz.

Namazda fatiha okuyoruz. Fatiha süresi, Kur'ân'ın özetidir. Kâinatın bütün varlıkları namaz kılıyor. Ağaçlar dik durarak, sürüngenler secde halinde, dört ayaklı hayvanlar sürekli rukû halinde namaz kılıyorlar. İnsan kâinatın hülâsası olduğu için bütün bu mahlûkatın ibadet şekillerini namazda bir araya getirerek icra eder. Müellif yukarıda beş imam diyerek bütün mahlûkat adına, Kur'ân'ın hülâsası olarak okunan Fatiha'yı ve ruhun imamı Hz. Muhammed (s.a.v.) diyerek bu önemli hususları kast etmiştir. Çünkü Hz. Muhammed'in nûru bu âlemin çekirdeği mesabesinde ve âlem o nurdan yaratılmıştır. Bedeni bu âlemin meyvası ve hülâsasıdır. Dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v) bütün âlem adına namaz kılar.

Müellifin diğer hususlardaki soru ve cevapları Şafiî fikhındaki hükümlerle alakalıdır. Daha önce müellifin Şafiî olduğunu belirtmiş, fikhî hükümleri akaidin içine derc ederek ameli, imanın parçası saydığını ifade etmiştik. İbrahim Hakkı, akaid kitaplarındaki mehdî, deccal, dabbetülarz, yecüc, mecüc, Hz. İsa'nın gökten inmesi, imamet (devlet başkanlığı) gibi konulara girmemiştir. Muhtemelen o, çocuklara bilgi vermek, o berrak zihinleri bu tür tartışmalı ve ağır konularla yormak istemediğinden kitabı kısa kesmiştir. İbrahim Hakkı, "İnsanların aklının aldığı kadarıyla inananlarla konuş" kaidelerini kitabında uygulamıştır diyebiliriz. Müellif, itikadda Eş 'arî olduğundan kitabını bu anlayış çerçevesinde tanzim etmiştir.

2. TE'SİSÜ KAVÂİDİ'L-AKÂİD

Molla Halil tarafından telif edilen bu eserin adı Molla Halil'in torunlarından Şeyh Cüneyd'in yazdığı eserde adı "*Usûlü'l-Akâid*" olarak geçmektedir.¹²¹ Ömer Pakiş, *Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid alâ mâ Senehe min Ehli'z-Zâhir ve'l- Bâtın mine'l-Avâid* olarak eserin tam

¹²⁰ İbrahim HAKKI, Akidetül İman ,Yeni Şefkat, İstanbul, t.y, s. 9.

¹²¹ Molla Halil es-Si 'irdî, *Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid*, Basılmaş Kuratalanın Kayabağlar (Zokayt) Medresesinde mahfuzdur. vrk. 61a.

adını vermektedir. Biz de bu adın ulemânın nezdende daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Molla Halil'in bu eseri kelâm ilminde yazılmış ciddi bir çalışmadır. Eser 121 varaktan oluşmaktadır.¹²²

Müellif bu eserinde, ehl-i sünnetin Eş'arî koluna mensup bir âlim olduğunu açıkça beyan etmiştir. Nitekim bu eserin mukaddimesinde Ömer en-Nesefî'nin, “*Metnu'l-Akaid*” adlı eserindeki metoduna bağlı kalacağını ifade etmektedir.

Molla Halil eserine kelâm ekolleri ile ilgili bilgi vererek başlamıştır. İtikadi mezhepler hakkında eserinin mukaddimesinde bilgi verip, daha sonra kelâm ilminde “hudûs delili” dediğimiz delil ile kelim ilminin temelini yaratılmışların varlığından hareketle Allah'ın varlığını ispat etmeye dayandığını ileri sürmüştü ve birinci bölümde “a'yan, araz ve bilgi” konularını ele almıştır.

Birinci bölümde Allahın zat ve sıfat ilişkisi üzerinde durmuş, Hz. İsa (a.s.)'ın ilah olamayacağını farklı delillerle ispat etmeye çalışmış ve “istidlal ilmi”nin lüzumuna vurgu yapmıştır. Ancak “istidlal ilmi”ne gerek duyulmadığı konularda en sağlam yolun selefî yolu olduğunu belirtmiştir.

Müellif bu eserinde bilgi konusu üzerinde çok durmuş ve aynı zamanda insanların fiilleri, “hüsn ve kubh, salah ve aslah” konularına değinmiş, eserinin son bölümünde insanı küfre götüren durumları, iman ve İslâm arasındaki farkları ve mucize ile ilgili değişik görüşleri açıklamıştır. Konuları ele alırken önce kelâm tarihinde tartışılan konuların taraftarlarını belirledikten sonra onların görüş ve iddialarını zikretmiş daha sonra kendi yorum ve eleştirilerini dile getirmiştir. Molla Halil Mu'tezile'nin kelami görüşlerini en çok eleştiren âlimlerdendir.

Müellif Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşlerine en çok itibar eden âlimlerdendir. Oda kelâm ilminde İbn Arabî'nin başlattığı “tasavvufî kelâm” metodunu takip etmiştir.

Molla Halil, eserini kelâm âlimlerinin görüşlerinden ve onların akâid ile ilgili yazdıkları kitaplardan özetlediğini belirterek bitirir.¹²³ Onun kelâm ilmi hakkındaki görüşleri ve kelâm ilmi ile ilgili eserleri üzerinde son dönemlerde akademik çalışmalar yapılmaktadır.

¹²² Faruk Kazan, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2013, s. 21; Ömer Pakişt, *Molla Halil es-Si 'irdî ve Tefsir-deki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 16, 34; Ali Nebi Sâlih Doskî, *el-Molla Halil es-Si 'irdî ve Menhecuhu fi'l İsbati'l-Akâidi'l İslâmiyyeti min Hilali Manzûmetihi Nehcü'l-Enâm*, Dârupirez, Erbil 2007, s.54; Ahmet Hilmi el-Koği, *Rehber-i Avâm Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s.79.

¹²³ Molla Halil es-Si 'irdî, *Tesîsü Kavaidi'l-Akaid*. Vr. 1a, 4b. 95a; Ayrıca bkz. Faruk Kazan, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2013, s. 20.

3. NEHCÜ'L-ENÂM

Molla Halil es-Si 'irdî tarafından Kürtçe olarak kaleme alınan bu eserin bir de Arapça nüshası vardır. Eser manzum olarak yazılmış olduğundan ezberlenmesi de kolaydır. Yaklaşık 1000 beyt olan bu eser, akaidle ilgili bilgilerin çoğunu dile getirmiştir.

Doğu ve Güneydoğu medreselerinde ders kitabı olarak okutulan en temel eserlerden biridir. Öğrencinin zihin dünyasını ve ahlâkını şekillendirmesini sağlamakta önemli katkılar sağlar. Eserin ismi “*Halkın Yolu*” anlamına gelmektedir. Türkiye'nin muhtelif şehirlerindeki kütüphanelerde eserin nüshaları mevcuttur.¹²⁴ Eserin dili akıcı ve anlaşılır olup yazılış amacı küçük yaştan itibaren Müslümanlara itikad, ibadet ve ahlâk kurallarını öğretmektir.¹²⁵

Eser farz-ı aynlar, Allah'ın sıfatları, melekler, peygamberler, kıyamet alâmetleri ve tasavvuf-ahlâk gibi yirmi iki başlıktan meydana gelmiştir. Allah'ın sıfatlarını anlatırken O'nun haberî sıfatları hususunda te'vîli savunmakla birlikte bu konuda bâtinî yorumlara girilmemesi gerektiğini de belirtmiştir. Molla Halil Kürtçe manzum olarak yazdığı bu kitabında akaidin yanısıra ahlâk ile ilgili konulara da yer vermiştir.¹²⁶

Kütüphanelerde eserin el yazma nüshaları bulunduğu gibi matbu nüshaları da vardır.¹²⁷ Ayrıca eserin şerh ve tercümeleleri de yapılmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Ahmet Hilmi Koği tarafından yazılmış olan *Rehber-i Avam*, Zeynulabidin Çiçek tarafından yazılan Arapça *Şerhu Nehcü'l-Enâm* ve eski şer'îye başkâtiplerinden Seyyid Tahir Geylânî'nin Türkçe nazım halinde yazdığı tercüme *Hallu'l-Merâm Tercemetu Nehcü'l-Enâm*.¹²⁸ Müellif, insanları kurtaracak yolun ehl-i sünnet ve'l-cemaat ekolü olduğuna inandığından mezhebin inanç esaslarını manzum olarak dile getirmiş ve eserine insanların kurtarıcı yolu manasına gelen Nehcü'l-Enâm ismini vermiştir.

Eserin mühtevasını şu şekilde özetlemek mümkündür:

¹²⁴ Millî Kütüphane, nu: 06MK.Yz. A 5752; Hk 4979.

¹²⁵ Millî Kütüphane, nu: 06MK.Yz. A 5752; Hk 4979.

¹²⁶ Molla Halil es-Si 'irdî, *Nehcü'l-Enâm*, çev. Serkan Tekin, İstanbul 2005, s. 8-14; Mehmet Yalar “*Siirdî'ye Ait Nehcü'l-Enâm Adlı Eserin Biçim ve İçerik Yönünden Tahlili*, Uluslararası Siirt Sempozyumu, Birleşik Matbaa, İzmir, 2007, s. 414-417.

¹²⁷ Matbaa-ı Evkaf-ı İslâmiye ve Askeriye, Mustafa Hâlim'in hattıyla Safer 1337/Ekim 1918; Mehmet Yalar, agb., s.418; Ayrıca bkz. Faruk Kazan, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2013, s. 21.

¹²⁸ Mehmet YALAR bu tercüme ile ilgili şunları söylemektedir: Eski şer'îye başkâtiplerinden ve Bitlis Cami-i Kebir İmam-Hatibi Bitlisli merhum Seyyid Tahir Geylânî'nin 1946-1950 yılları arasında yaptığı Türkçe nazımlı çevirisidir. Bu çalışma, yapıldığı târihten 1992 yılına kadar yazma olarak korunmuştur. Merhum mütercimim mahdumu değerli dostumuz merhum Hacı Abdullah Doğru'nun teşebbüsüyle Abdolvahhab Yıldız ve Ahmet Dalas tarafından Osmanlıca aslı ve latinizesiyle birlikte yayına hazırlanmıştır. 1992 târihinde, başka müelliflere ait diğer üç eserin aynı mütercim tarafından yapılan Türkçe nazımlı çevirileri ve latinizeleriyle birlikte toplam dört eserden ibaret olarak “*Manzûm Şafî İlmihali*” başlığı altında Bursa Furkân Ofset'te basılmıştır. Mehmet Yalar, agb., s.417.

Müellif, İbrahim Hakkı gibi inanç esasları ile ilgili konularla birlikte fikhî ve ameli konuları da işlemiştir. Zira o da İbrahim Hakkı gibi ameli, imandan bir cüz/parça saymıştır. Biz bu eseri ve beytlerini Türkçe'ye aynı aruz ölçüleriyle beyt halinde çevirdik.¹²⁹ Bu münasebetle beytlerin manalarını zikredip onları tahlil edeceğiz.

3.1. Farz-ı Aynlar Bölümü

Müellif farzı aynların, kelime-i şهادet, namaz, oruç, zekât ve hac ile bunların rükünleri ve kişiyi ilgilendiren şer'î hususların bilinmesi olduğunu ifade etmiştir. Bunları bilmek ve gereklerini yerine getirmek farz-ı ayndır, diye açıklamıştır. Müellif iman ve İslâm'ın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini, biri olamadan diğerinin olamayacağını ve her ikisinin de bir Müslüman için gerekli olduğunu söylemiştir.¹³⁰

Müellif de İbrahim Hakkı gibi ameli imanın cüz'ü/parçası sayar. Ona göre iman iki kısma ayrılır: Taklîdî iman ve tahkikî iman... Taklîdî iman; imanla ilgili meseleler hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan sadece başkalarını taklid ederek inanmaktır. Tahkikî iman ise iman esaslarını detaylı bir şekilde bilerek inanmaktır. Şu örneği verir: Bir mü'min Allah birdir, der. Eğer bu kişi iman-ı taklidîye sahipse "Allah birdir, zâtıyla, sıfatıyla şunun ve ef 'âliyle birdir" diye mülâhaza etmez. Öyle duymuştur; o da "Allah birdir yani iki değildir" diyerek iman getirir. Ama iman-ı tahkikîye sahip bir mü'min, Allah birdir dediğinde Allah'ı zâtı, sıfatları, şununatı ve ef 'âli itibarıyla birdir, diye inanır.¹³¹ Allah'ın benzeri, eşi, ortağı olmadığını tahkik ederek sağlam bir imana ulaşır.

3.1.1. Sıfât-ı Selbî konusu

Müellif, sıfât-ı selbiyyeyi (vucut, kıdem, beka, vahdaniyet, muhalefetün lil-havadis, kıyam bi-nefsih) tarif eder. Müellife göre vucut zâtın aynısıdır. Ahmet Hilmi Koğı bu görüşün İmâm-ı Eş 'arî'nin görüşü olduğunu ileri sürmektedir.¹³² Onun görüşüne göre vucut, zâtın aynıdır; zâtı ister vacip ister mümkün olsun. Mütakellimin cumhuru ise; zâtı ister vacip ister mümkün olsun vucut, zâtın gayrıdır, derler.

Filozoflar, vucut zâtın aynıdır. Zâtı vacip ise zâtı mümkünün vücudu ise zâtın gayrıdır, derler.¹³³ Müellif, Allah hakkında muhal olan şeylerle ilgili ayetlerin ve hadislerin tevیل

¹²⁹ Serkan Tekin, *Nehcü'l-Enâm Tercümesi*, Kuşak Ofset Veli Avcı, İstanbul 2005.

¹³⁰ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 2-3.

¹³¹ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 2.

¹³² Molla Halil, *age.*, t.y, s. 6.

¹³³ Ahmet Hilmi KOĞİ, *age.*, t.y, s. 6.

edilmesi gerektiğini söyler.¹³⁴ Bu tür ayet ve hadislerin zâhirî manaya göre değil, çünkü zâhirî manaları Allah hakkında tasavvur edilemez- murad olunan bâtinî ve işârî manalarla tevil edilerek yorumlanması gerektiğini savunurlar. Örneğin “يد الله فوق أيديهم”¹³⁵ ayetindeki "Allah'ın eli"nden murat ve maksat Allah'ın kudretidir, derler. Çünkü fizikî anlamda "el" Allah hakkında düşünülemez. Bir şey henüz yok iken, vücûda gelmemişken o "mümkünü'l-vücud"dur. Meydana geldikten sonra o "vâcibü'l-vucud" olur. Çünkü “Enne mâ lem yecib lem yüced” (Vacib olmayan vucuda gelemez) kuralı vardır. Vâcibü'l-vucud, eğer zâtıyla kaimse Allah'ın vücudu gibi; o vacibü'l-vucud li-zâtihidir. Eğer zâtıyla kaim değilse mahlûkatın vücudu gibi; o vacibü'l-vucudi li-ğayrihidir. Mahlûkatın vücudu Allah'la kaimdir. Allah'ın vücudu ise kendi zâtıyla kaimdir; başka bir şeye ihtiyacı yoktur.

3.1.2. Sıfat-ı Kemâlî Bahsi

Müellif bu başlık altında hayat, ilim, semî ‘, basar, irâde, kudret, kelâm ve tekvin sıfatlarını açıklar. Müellif kelâm sıfatı konusunda, kelâm-ı basit ve kadimdir; harf ve luğat hadîstir, der. Allah'ın kelâmının kadim ve mürekkebe olmayan, sayılamayan, bölünemeyen ve parçalanamayan bir kelâm olduğunu ifade eder. Allah'ın kelâmı, hakiki olarak değil de sadece itibarî bir şekilde bölünebilir. Emir, nehiy, ihbar ve inşa gibi... Müellif kelâm-ı nefsi için kadimdir, ancak harfler ve lafızlar ise hâdistir (mahlûktur) der.¹³⁶ Aslında bu, Eş ‘arîlerin cumhurunun görüşüdür. Büyük Eş ‘arî âlimi Kadı Adududdîn, “kelâm-ı nefsi kadim olduğu gibi harfler ve lafızlar da kadimdir” der.¹³⁷ Başka bir deyişle, Kur’ân’ın manası kadîmdir. Mahlûk değildir, ancak elimizdeki Mushaf hâdistir.

3.1.3. Melekler Konusu

Müellif, meleklerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve her birinin bir vazifesinin bulunduğunu söyler. Müellif, melekler için dişilik ve erkeklik söz konusu olmadığını, nurani varlıklar olduğundan her şekle girebileceklerini, kanatlarının var olduğunu, Allah’a aslâ isyan edemeyeceklerini, sürekli ibadet halinde olduklarını, kendi aralarında mertebelerinin bulunduğunu, ölümlü olduklarını ve cennete girecek insanlara hizmet edeceklerini beyan etmiştir.¹³⁸ Allah’ı tesbih için sayısız melekler vardır. Ağaçların yaprakları, denizdeki kum

¹³⁴ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 6.

¹³⁵ Fetih, 48/10.

¹³⁶ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 9.

¹³⁷ Ahmet Hilmi KOĞİ, age., t.y, s. 9.

¹³⁸ Molla Halil, age., t.y, s. 10.

taneleri, yağan kar tanelerinden daha fazla melek vardır. Bütün meleklerin görevleri vardır. 10 melek havas melektir:¹³⁹

Bunlar: Cebrail, Mikail, Azrail, İsrail, Atid, Rakib, Rıdvan, Mâlik, Münker ve Nekir'dir. Cebrail vahiy meleği, Azrail ruhları kabzetme, Mikail rızkların oluşması, İsrail sûra üfleme, Atid insanların sağ tarafında hayırları yazmak, Rakib ise sol tarafta günahları yazama, Rıdvan cennet kapısını bekleme, Mâlik cehennem zebânisi, Münker ve Nekir kabir de sual sorma ile tavzif edilmişlerdir. Hamele-i Arş, meleklerin varlığı ve bu saydığımız meleklerle ait sıfatlar Kur'ân'la sabittir.¹⁴⁰ Konu ile ilgili bazı ayetler şöyledir:

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: **وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ** Hani Rabbin meleklerle: “Muhakkak ben, yeryüzünde bir halife var edeceğim” demişti. Onlar da: “Biz seni şükürle yüceltir ve (sürekli) takdis ederken, orada bozgunculuk çıkaracak ve kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?” dediler. (Allah:) “Şüphesiz sizin bilmediğinizi ben bilirim” dedi.¹⁴¹

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ Ve Adem'e isimlerin hepsini öğretti. Sonra onları meleklerle yöneltti: “Eğer doğru sözlüyseniz, bunları bana isimleriyle haber verin” dedi.¹⁴²

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ Ve meleklerle: “Âdem'e secde edin” dedik. İblis hariç (hepsi) secde ettiler. O ise diretti ve kibirlendi, (böylece) kâfirlerden oldu.¹⁴³

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ Her kim Allah'a, meleklerine, elçilerine, Cibril'e ve Mikail'e düşman ise, artık şüphesiz Allah da kâfirlerin düşmanıdır.¹⁴⁴

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ Elçi, kendisine Rabbinden indirilene iman etti, mü'minler de. Tümü, Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine inandı. “O'nun elçileri arasında hiçbirini (diğerinden) ayurt etmeyiz. İşittik ve itaat ettik.

¹³⁹ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 10.

¹⁴⁰ Ahmet Hilmi KOGİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s.10.

¹⁴¹ Bakara, 2 / 30

¹⁴² Bakara, 2 / 31

¹⁴³ Bakara, 2 / 34

¹⁴⁴ Bakara Sûresi, 98

Rabbimiz bağışlamayı (dileriz). Varış ancak sanadır” dediler.”¹⁴⁵

"Allah, شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ gerçekten kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etti; melekler ve ilim sahipleri de O'ndan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Azîz ve hakîm olan O'ndan başka ilah yoktur.”¹⁴⁶

Bu ayetler, meleklerin varlığını ve onlara iman etmenin farz olduğunu açıkça göstermektedir. Melekler aslâ Allh’a karşı gelmezler. Hep itaat halindedir. Melekler hak ehline yardım ederler bu konuda Allah Teâlâ mealen şöyle buyurmuştur:

"Sen mü'minlere: “Rabbimizin size meleklerden indirilmiş üç bin kişiyle yardım-iletmesi size yetmez mi?” diyordun.”¹⁴⁷ اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَلَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ اَلْاَفِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ Evet, eğer sabrederseniz, sakınırsanız ve onlar da âniden üstünüze çullanıverirlerse, Rabbiniz size meleklerden nişanlı beş bin kişiyle yardım ulaştıracaktır.”¹⁴⁸

بَلَى اِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اَلْاَفِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ "Melekler kendi nefislerine zulmedenlerin hayatına son verecekleri zaman derler ki: “Nerede idiniz?” Onlar: “Biz, yeryüzünde zayıf bırakılmışlar (müstaz'aflar) idik.” derler. (Melekler de:) “Hicret etmeniz için Allah'ın arzı geniş değil miydi?” derler. İşte onların barınma yeri cehennemdir. Ne kötü yataktır o?”¹⁴⁹

"Siz Rabbinizden yardım talep ediyordunuz, O da: “Şüphesiz ben size birbiri ardınca bin melek ile yardım ediciyim” diye cevap vermişti.”¹⁵⁰

اِذْ يُوحِي رَبُّكَ اِلَى الْمَلَائِكَةِ اَنِّي مَعَكُمْ فَتَيَّبُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا سَالَقِيْ فِي قُلُوْبِ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا الرَّعْبُ "Rabbin meleklerle vahyetmişti ki: “Şüphesiz ben sizinleyim, iman edenlere sağlamlık katıp inkâr edenlerin kalplerine amansız bir korku salacağım. Öyleyse (ey Müslümanlar!) vurun boyunlarının üstüne, vurun onların bütün parmaklarına.”¹⁵¹

وَلَوْ تَرَى اِذْ يَتَوَفَّى الَّذِيْنَ كَفَرُوْا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُوْنَ وُجُوْهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ وَذُوْقُوا عَذَابَ الْحَرِيْقِ

¹⁴⁵ Bakara Sûresi, 285

¹⁴⁶ Âl-i İmrân, 18

¹⁴⁷ Âl-i İmrân, 87

¹⁴⁸ Âl-i İmrân, 124

¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 125

¹⁵⁰ Enfâl, 8/ 9

¹⁵¹ Enfâl, 8/12

"Melekleri, onların yüzlerine ve arkalarına vurarak: "Yakıcı azabı tadın" diye o inkâredenlerin canlarını alırken görmelisin."¹⁵²

İşte bu ayetlerde meleklerin hak ehline yardım ettikleri; 5 bin, 3bin ve 1 bin meleğin Allah tarafından yardıma gönderildikleri açıklanmıştır. Melekler değişik şekillere girerek insanlara yardımcı olur.

وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ
"Gök gürültüsü O'na hamd eder; melekler de O'na olan korkularından tesbih ederler. O, yıldırımları gönderip bununla dilediğine çarpar; onlar ise Allah hakkında çekişip-tartışırlar. O, gücü (ve cezası) pek çetin olandır."¹⁵³ مَا يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا لَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ
"Onlar, Adn cennetlerine girerler. Babalarından, eşlerinden ve soylarından 'salih davranışlarda' bulunanlar da (Adn cennetlerine girer). Melekler onlara her bir kapıdan girip (şöyle derler:)"¹⁵⁴ دَابَّةٍ مِنَ الْأَرْضِ وَمَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ
"Onlar, Adn cennetlerine girerler. Babalarından, eşlerinden ve soylarından 'salih davranışlarda' bulunanlar da (Adn cennetlerine girer). Melekler onlara her bir kapıdan girip (şöyle derler:)"¹⁵⁴ دَابَّةٍ مِنَ الْأَرْضِ وَمَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ
ederler ve onlar büyüklük taslamazlar."¹⁵⁵

Bu ayetlerde meleklerin secde ve tesbih halinde oldukları açıklanmıştır. Çünkü melekler sürekli ibadet ederler. Zaten melek kelimesi "meleke yemliku mülk"ten¹⁵⁶ türemiştir. Yani melekler tamamen Allah'ın mülküdür. Meleklerle cüz'î irâde verilmemiştir. Meleklerin kanatlarının olduğu hakkında Allah Teâla şöyle buyurmuştur:

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ
"Hamd, gökleri ve yeri yaratan, ikişer, üçer ve dörder kanatlı melekleri elçiler kılan Allah'ındır; O, yaratmada dilediğini artırır. Şüphesiz Allah, herşeye güç yetirendir."¹⁵⁷ İşte bu ayette " ikişer, üçer ve dörder kanatlı melekler" tabiri meleklerin kanat sahibi olduğunu açıkça beyan etmiştir.

Hamele-i Arş. Melekleri hususunda Allah şöyle buyurmuştur: Melekleri de arşın etrafını çevirmişler olarak Rablerini hamd ile tesbih ettiklerini görürsün. Aralarında hak ile hüküm verilmiştir ve "أَئِمَّةِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" "Âlemlerin Rabbine hamd olsun" denilmiştir.¹⁵⁸ Melek(ler) ise onun çevresi üzerindedir. O gün, Rabbinin arşını onların da

¹⁵² Enfal, 8/50.

¹⁵³ Ra'd Sûresi, 13/13.

¹⁵⁴ Ra'd, 13/23.

¹⁵⁵ Nahl, 16/49.

¹⁵⁶ Bkz. İbni Manzur, *Lisanül Arab*, "melek" maddesi.

¹⁵⁷ Fâtr, 35/1.

¹⁵⁸ Zümer, 39/75.

üstünde sekiz (melek) taşır.¹⁵⁹ Bu ayet hamele-i arş meleklerinin varlığını ve sekiz olduklarını açıklar.

Melekler dışıde erkek de değildirler. Bu konu da Allah şöyle buyurur: **وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ** *"Onlar, ki Rahmanın kulları olan melekleri dişiler kıldılar. Kendileri yaratılışlarına şahit mi oldular? Onların şahitlikleri yazılacak ve (bundan dolayı) sorumlu tutulacaklardır."*¹⁶⁰ Burada Allah meleklerle dışı dedikleri için kâfirleri yalanlıyor. Buda melekler için erkeklik ve dişiliğin söz konusu olmadığını gösterir.

3.1.4. Peygamberlik Konusu

Müellif, Hz. Muhammed (s.a.v)'in insan, cin ve meleklerle peygamber olarak gönderildiğini ve onun dini ile bütün dinlerin nesh edildiğini ve O'nun son peygamber olduğunu söyler. Bu, İmam Subkî ve takipçilerinin görüşüdür. İmamın görüşüne göre Hz. Muhammed canlı ve cansızlara da peygamber olarak gönderilmiştir. Onlar da onun şerefini tanımakla mükelleftirler.¹⁶¹ Hz. Muhammed'in peygamber olarak bütün âlemlere gönderildiği hususunda Kur'an'da deliller vardır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyurmaktadır. *"وما أرسلناك إلا رحمة للعالمين"* *"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*¹⁶² Bu ayetten yola çıkarak âlimlerin bir kısmı "bazıları âlemler"den muradın bütün varlıklar olduğunu ileri sürerken bazıları da "âlemlerden murad"ın insan, cin ve melekler olduğunu iddia etmişlerdir.

3.1.5. Mîrâc Konusu

Müellif, Allah'ın bir gecede Hz. Muhammed (s.a.v.)'i. rûh ve cesediyle Mekke'den Burak'a bindirerek Kudüs'e götürdüğünü, orada bütün peygamberlere imamlık ettiğini ve sonrada Sidretü'l-Müntehâ'ya yükselttiğini ve orada gözleriyle Allah'ı gördüğünü ve Hz. Muhammed'in bu dünyada iki defa Allah'ı gördüğünü beyan eder. Müellif, mîrâcın rûh ve cesedle yapıldığı görüşündedir. Bu ehl-i sünnet çoğunluğunun görüşüdür. Bazıları mîrâcın sadece rûhla yapıldığını savunurlar.¹⁶³ Bu yolculuk ister beden ister ruhla olsun iki bölüme ayrılır. 1. bölüm İsrâ. Yani Mekke'den Kudüs'e kadar olan bölüm ki, bu hususta Allah şöyle

¹⁵⁹ Hâkka, 69/17.

¹⁶⁰ Zuhruf, 43/19.

¹⁶¹ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 12.

¹⁶² Enbiya, 21/107

¹⁶³ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 14.

buyurmaktadır. سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ “Mescid-i Haram'dan kulunu etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya bir gecede götüren Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir.”¹⁶⁴

Bu ayette değinilen olay, "Mîrâc" ve "İsrâ" olarak bilinmektedir. Sahih hadislerle göre bu olay Hicret'ten bir yıl önce meydana gelmiştir. Hadis ve diğer siyer kitaplarında çok sayıda sahabeden bu konunun ayrıntılarını anlatan rivayetler nakledilmektedir. Enes bin Malik, Malik bin Sa'sa'a, Ebû Zer Gıfârî ve Ebû Hureyre (Allah hepsinden razı olsun) olayın ayrıntılarını rivayet etmişlerdir. Bunların yanısıra Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, Ebû Said el-Hudrî, Huzeyfe bin Yemân, Hz. Aişe vs. (Allah hepsinden razı olsun) olayın bazı bölümlerini nakletmişlerdir.¹⁶⁵

2. Bölüm; Mîrâc yani Mescid-i Aksâ'dan Sidretü'l-Müntehâ'ya olan yükselme bölümü. Bu hususta açıkça ayet yoktur. Bu, hadis ve rivayetlerle sabittir. Bu yolculuk (mîrâc) hakkında birçok farklı görüşler vardır. Bazıları bunun rüyada meydana geldiği görüşündedirler. Bazıları ise olay sırasında Hz. Peygamber (s.a.v)'in tamamen uyanık olduğu ve bedeni ile birlikte yolculuk ettiğini söylerler.

Bazı âlimler ise bunun sadece Hz. Peygamber (s.a.v)'e gösterilmiş mistik bir görüntüden öte bir şey olmadığını iddia eder. Fakat bu ayetin başlangıç sözleri: “*Kulunu... götüren o (Allah) yücedir.*” Bunun Allah'ın sınırsız gücü ile meydana gelmiş olan doğa-üstü bir olay olduğunu göstermektedir. Eğer olay sadece mistik bir görüntüden ibaret olsaydı, ayet bu olayı meydana getiren varlığın her tür zayıflık ve eksiklikten uzak olduğunu gösteren "subhâne" ifadesi ile başlamazdı. Yine "*Kulunu bir gece... götüren*" sözleri, bunun sadece bir görüntü veya rüya olmadığını, bilakis Allah'ın Peygamberi'ne ayetlerini gösterdiği fiziksel ve bedensel bir yolculuk olduğunu göstermektedir. Bu nedenle cumhur, bunun sadece ruhsal bir deneyim olmayıp, Allah'ın Peygamber'i için hazırladığı fiziksel bir yolculuk ve bir gözlem olduğunu kabul etmelidir.¹⁶⁶

3.1.6. Rü'yetullah Meselesi

Müellif, Hz. Muhammed (s.a.v) dışında Allah'ı dünya gözüyle kimsenin görmediğini, ahirette mü'minlerin Allah'ı görebileceklerini fakat hakikatini bilemeyeceklerini beyan

¹⁶⁴ İsrâ, 17 /1.

¹⁶⁵ Ebul Ala Mevdûdî, *Tefhimu 'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları İstanbul 2017, İsrâ, 17/1. ayetinin açıklaması.

¹⁶⁶ Ebul Ala Mevdûdî, *Tefhimu 'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları İstanbul 2017, İsrâ, 17/1. ayetinin açıklaması.

eder.¹⁶⁷ Allah'ın zâtının hakikatini kimse bilemez ve ona ulaşamaz. Çünkü ona benzeyen hiçbir şey yoktur. Bu nedenle Allah'ın zâtı tefekkür edilemez sadece tecellileri ve ef 'âli tefekkür edilebilir.

3.1.7. Peygamberler Arasındaki Fazîlet Konusu

Müellif, fazilet konusunda Hz. Muhammed (s.a.v)'in bütün peygamberlerin en üstünü olduğunu ifade ettikten sonra diğer peygamberleri fazilet bakımından şöyle sıralar: Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. Îsâ, Hz. Nûh ve sonra diğer resuller, sonra da nebîler... Peygamberlerden sonra "havas" melekler geldiğini beyan eder.¹⁶⁸ Müellif, meleklerin normal insanlardan üstün olduğunu da söyler. Müellifin, kadınların üstünlük sıralaması şöyledir: Hz. Fatıma sonra annesi Hz. Hadîce sonra Hz. Âişe ve diğer kadınlar. Ümmet erkekleri arasında üstünlük konusunda şöyle sıralama dikkat çeker; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Sa 'd, Zübeyr, Saîd, Abdurrahman, Talha, Ebû Ubeyde, Bedir ehli, Uhudehli, Bey'at-ı Rıdvân ehli ve sonra diğer sahabeler...

Avam meleklerin avam insanlardan üstün olması Eş 'arî'nin görüşüdür. Mâtürîdî görüşüne göre fasıklar hariç avam insanlar avam meleklerden üstündür.¹⁶⁹ Müellif, Eş 'arî itikadına mensup olduğu için bu görüşü öne sürmüştür. O, kadınlar içinde yaptığı sıralamayı İmâm-ı Mâlik'in görüşüne göre yapmıştır. Ama İmâm-ı Subkî'nin sıralaması şöyledir: Meryem, Fatıma, Hadîce, Âişe ve sonra Asiye.¹⁷⁰

Bize göre hepsi birer cihetten üstündür. Meryem hakkında Kur'ân'da açıkça ayet ve sûre olduğu için, hatta bu nedenle peygamber olma ihtimali bile olabileceğinden söz edilir. Asiye'nin de üstünlüğü vardır. Çünkü açıkça olamasa da Kur'ân'da onun bahsi geçmektedir. Hadîce'nin ilk Müslüman olması, Âişe'nin hepsinden daha bilgili ve âlime olduğu için üstünlüğünden bahsedilebilir. Fâtıma'nın üstünlüğü Hz. Muhammed'in hem kızı hem de soyunun ondan devam etmesi sebebiyle üstünlüğü vardır. Hülasa hepsinin kendine göre bir üstünlük yönü vardır.

Dört halife arasındaki üstünlük sıralamasını müellif, yaygın görüş ve tarihi kronolojiye uygun olarak yapmıştır. Hz. Ebû Bekir, hakkında Kur'ân ayeti olduğu için ("ثاني اثنين"¹⁷¹ iki kişinin ikincisi) üstün sayılır. Hz. Ömer de Müslüman olduktan sonra İslâm ilan edildiği için

¹⁶⁷ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 15.

¹⁶⁸ Molla Halil, *age.*, t.y, s. 15.

¹⁶⁹ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 16.

¹⁷⁰ Ahmet Hilmi KOĞİ, *age.*, t.y, s. 16.

¹⁷¹ Tevbe, 9/40

üstün görülür. Hz. Osman ve Hz. Ali arasındaki üstünlük ise tarihi kronolojiden başka bir şey değildir. Çünkü Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha üstün olup olmaması hususunda bir şöret, bir rivayet yoktur. Hz. Osman hayâsı, iffeti ve cömertliği bakımından çok üstündür. Hz. Ali en âlim olması ve Resullah'ın soyunun ondan devam etmesi hasebiyle efdaldır. Aslında kıyaslamadan ziyâde, her birini bir yönden üstün saymak daha doğru olabilir. Ancak sıralamayı kronolojik yapmak lâzım, deriz. Bedir ashabı 313, Uhud ashabı 700, Bey'at-ı Rıdvân ashabı ise 400 kişidir.¹⁷² Bey'at-ı Rıdvân ehli hakkında Allah Teâlâ meâlen şöyle buyurmuştur: لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا “Ağaç altında sana biat eden mü'minlerden Allah razı olmuştur”.¹⁷³ Bey'at-ı Rıdvân ehlinin üstünlüğü ayetle sabit olduğu için bunu inkâr eden kâfir olur.

3.1.8. Peygamberler

Müellif, 124 bin peygamber geldiğini, bunlardan 313'ün resul olduğunu, Kur'ân'da 28 peygamberden bahsedildiğini, Allah'ın dört kitap 100 sahife indirdiğini; günahkâr, kadın ve kusurlu olan kişilerin peygamber olamayacağını belirtir.¹⁷⁴ Resûl, kendisine gelen vahyi tebliğ etmeye mecbur olanlara, nebî ise tebliğe zorunlu olmayanlara denir. Resûller'in sayısının 313 veya 315 olduğunu; nebîlerin de 124bin olduğu söylenir.¹⁷⁵ Kur'ân'da 26 peygamberin adı açıkça geçer.

Bunlar; Hz. Âdem, İdris, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrahim, Lût, İsmail, İshak, Yakub, Yûsuf, Eyyûb, Şuayb, Mûsâ, Hârun, Zülkifl, Dâvud, Süleyman, Uzeyr, İlyas, Elyesa, Yûnus, Zekeriyâ, Yahyâ, İsâ ve Muhammed aleyhimüsselâmdir. Diğer ikisi Yûşâ ve Hızır'dır. Bunların adı Kur'ân'da açıkça geçmez, onlardan bahsedilir. Kehf sûresi 65. ayette فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا “Derken, katımızdan kendisine bir rahmet verdiğimiz ve tarafımızdan kendisine bir ilim öğrettimiz kullarımızdan bir kulu buldular” buyrulmuştur. Bu kul, Hz. Hızır'dır. Hz. Mûsâ'nın yanında bulunan genç de Yûşâ (a.s)'dır.

Peygamberler ismet sıfatına haiz olup günah işlemezler. Ancak hata yapabilirler. Peygamberler masumdurlar. Hz. Âdem'in yasak ağaçtan yemesi, Hz. Mûsâ'nın kıbtî adamı öldürmesine gelince; bunlar günah değil, hatadır. Allah da bunların tevbesini kabul

¹⁷² Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm* İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 18.

¹⁷³ Fetih sûresi, 48 / 18

¹⁷⁴ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 18.

¹⁷⁵ Ahmet Hilmi KOĞİ, *age.*, T.y, s. 18.

etmiştir.¹⁷⁶

3.1.9. İmâmet Meselesi (Devlet Başkanlığı)

Müellif, bir İslâm devletinin başkanın olmasının farz olduğunu ve o devlet başkanı zulüm bile etse onunla savaşmanın haram olduğunu söyler.¹⁷⁷ Devlet başkanı Müslüman, fakat âdil değil ise onunla kılıçla savaşmak caiz değildir. Bu, Müslümanlar arasında büyük fitneye sebep olur ve her iki taraftan da öldürülen insanlar olur. Zâlim devlet başkanının siyasetle kan dökülmeden devrilmesi mümkünse devrilmelidir. Ancak İslâm devlet başkanı dinden çıkıp küfre girmişse devrilmelidir. Müellif, "zâlim olsa" diyor. Demek ki kâfir olsa onu devirmek için savaşılabilir.

3.1.10. Özgür İrâde (Kaza Ve Kader) Meselesi

Müellif, Allah'ın, kulunun bütün fiillerinin yaratıcısı olduğunu, lâkin kula tercih hakkı verdiğini, olayları sebepsizde yaratabileceğini, Allah'ın bütün fiillerinin illetsiz olduğunu fakat maslahatsız olmadığını, ölüm bile olsa ecelin bir olduğunu, reenkarnasyon ve Allah'ın bir bedene girmesinin (hulûl) mümkün olmadığını beyan eder.¹⁷⁸ Allah, mutlak yaratıcıdır. İster hayır ister şer olsun yaratıcı her hâlukârda Allah'tır. Çünkü şerri yaratmak şer değildir. O şerrin içinde çok büyük faydalar vardır ki, o faydaların sağlanması için o şerlere katlanılır. Allah, kuluna cüz'î ihtiyarı (kismî seçimlilik hakkı) vermiştir. Yani o işi yaratan Allah, kismî tercihte bulunan kuldur. Allah sebepsiz de yaratabilir. Genel olarak bir şeyin olması için bir sebep yaratır. Ancak bazen sebepsiz de yaratmıştır. Hz. İsâ'nın babasız dünyaya gelişi gibi.

Fiillerinin illetsiz olması demek yani Allah'ı o işi yapmaya zorlayan bir sebep, bir illet olamaz demektir. Mesala yemek yeriz. Bizi yemek yemeye zorlayan illet, açlık duygusudur. Yemek yemeden duramayız. Ama Allah'ı bir işi yapmaya zorlayan bir illet bu manada yoktur. Fakat maslahat ve fayda, hikmet anlamında bakıldığında yaptığı her işin binlerce sebebi ve illeti vardır.

Reenkarnasyon kişinin öldükten sonra tekrar başka bir bedene girip dirilmesi İslâm inancına aykırıdır. Çünkü bu inanca göre kişinin yaptığı hayır ve şerhlerin karşılığını tekrar enkarnede olduğunda görür. Hâlbuki bizim inancımıza göre mükâfat ve ceza ahiret'te görülür. Ölen kişi bir daha dirilmez. Allah'ın başkasının bedenine girmesi de mümkün olmaz ve bunun mümkün olduğuna inanmak, kişiyi dinden çıkarır.

¹⁷⁶ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 20.

¹⁷⁷ Molla Halil, *Nehcü 'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 22.

¹⁷⁸ Molla Halil, *age.*, t.y, s. 24.

3.1.11. Kıyamet Alâmetleri

Müellif, kıyamet için çok alâmet bulunduğunu ve onlara inanmak gerektiğini söyler. Müellife göre başlıca kıyamet alametleri şunlardır: Mehdî'nin zuhuru (ortaya çıkışı), Deccal'ın çıkışı, Hz. İsa'nın gökten inişi ve Hristiyanlığı lağv etmesi, Ye'cuc Ve Me'cuc'un çıkması, Dâbbetü'l-Arz, güneşin batıdan doğması...¹⁷⁹ Bu alâmetlerden Ye'cuc ve Me'cuc, Dâbbetü'l-Arz konusu Kur'an'da geçmektedir.¹⁸⁰ Ancak diğer alâmetlerin açıkça değil, işarî olarak geçtiği görüşü vardır. Allah Kur'an'da Ye'cuc ve Me'cuc hakkında: حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ “Ye'cuc ve Me'cuc'un önü açıldığı zaman onlar her tepeden akın ederler”¹⁸¹ buyurmuştur. Ye'cuc ve Me'cuc'un kıyamet alâmeti olduğu Kur'an'la sabit olduğu ileri sürülmektedir. Dâbbetü'l-Arz hususu Kur'an'da şöyle anlatılmıştır: وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ “O söz başlarına geldiği zaman, yerden bir canlı çıkarırız; o onlara, insanların kesin bir inançla ayetlerimize inanmadıklarını söyler.”¹⁸² Dâbbetü'l-Arz da Kur'an'da açıkça geçtiği için inkâr edilemez. Mahiyeti ve keyfiyeti tartışılabilir ama doğruluğu asla tartışma konusu olamaz. Diğer alâmetler Kur'an'da açıkça geçmez; işarî ve te'villerle bazı âyetler o alâmetlere hamledilebilir. Hz. İsa'nın gökten inmesine Zuhur sûresi 61. ayeti, وَإِنَّهُ لَعَلَّمٌ “Muhakkak O İsa (veya İsa'nın nuzulü) kıyamet için bir bilgidir” işaret edebilir. Ayetteki “o” zamiri Hz. İsa'ya atfedilebilir. Çünkü zamirler ikiye ayrılır; zamîrül-merci; kendinden önceki isme atfedilen zamirdir. Zamîru's-şe'n ise kendinden sonraki isme atfedilen zamirdir.¹⁸³ Bu ayetteki o zamiri, ister zamîrül-merci sayılıp önceki isme atfedilsin ve isterse zamîru's-şe'n sayılıp kendinden sonraki isme atfedilsin her ikisinde de Hz. İsa'ya atfedilmiş olur. Çünkü hem önceki ayette ve hem de sonraki ayette Hz. İsa ismi geçmektedir.

En'am sûresi 158. Ayeti, هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انْتَضَرُوا نَارَ اللَّهِ وَأَوَّلُ آيَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ تَنْزِلُونَ “Neyi bekliyorlar? Kendilerine meleklerin gelmesini mi? Rabbinin gelmesini mi yoksa Rabbinin bazı mucizelerinin gelmesini mi? Rabbinin bazı mucizeleri

¹⁷⁹ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 26.

¹⁸⁰ Bkz. Enbiyâ, 21/96; Neml, 16/82

¹⁸¹ Enbiya, 21 / 96

¹⁸² Neml, 27/82

¹⁸³ Bkz. Reşid Şertuni, *Mebadiul Arabiye*, Kum 2011, s. 213-215; İbni Hişam, *El Muğni Lebib*, Kahire 1305, c.2, s. 490.

geldiği gün, daha önce iman etmemiş yahut imanın da bir hayır sahibi olamamış kişiye imanı hiçbir yarar sağlamayacaktır, de ki: Bekleyin! Doğrusu biz de bekliyoruz.” Güneşin batıdan doğmasına veyahut Deccal’in zuhuruna işaret edebilir. Yani bu alâmetler olunca artık imtihan sırası bitmiş ve her şey ortaya çıkmış demektir. Bu ayetteki "Rabbinin bazı mucizeleri" tabiri güneşin batıdan doğmasına, Deccal'in çıkışına veya başka bir almete de hamledilebilir. Mehdî konusunda işarî manada Kur'ân ayetlerinde çok kuvvetli bir şekilde işaret yoktur. Bu hususta daha çok Hadis ve rivayetler vardır. İşarî manaların da dereceleri vardır. Mesela Hz. İsa ile ilgili işarî mana çok kuvvetli iken Mehdî ile ilgili işarî mana daha zayıftır.

3.1.12. Kabir Sorgusu

Müellif, kabir sorgusu, kabir azabı, mahşer günü, hayr ve şer terazisi, hayr ve şer hesabının verilmesi, sırat köprüsü, cennet, cehennem ve Kevser havuzunun hak olduğunu ifade emekte, göz değmesi ve büyüünün de gerçek olduğunu, cennetin, göğün yedi tabaka üstünde yaratıldığını ve cehennem de yedi tabaka yerin altında olduğunu, dile getirmektedir. Kıyamette bazılarının amel kitabının sağ eline, bazılarının sol eline verileceğini açıklamaktadır.¹⁸⁴ Allah Teâla şöyle buyuruyor; *إِنَّ الَّذِينَ تَوَقَّاهُمْ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا* “Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: "Ne işte idiniz?" dediler. Bunlar: "Biz yeryüzünde çaresizdik" diye cevap verdiler. Melekler de: "Allah'ın yeri geniş değilmiydi? Hicret etseydiniz ya!" dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir”¹⁸⁵

Müellif kabirdekilerin ahvalini özetle şöyle anlatmıştır: Canlarını almaya gelen bu melekler, kendilerini zulme mahkûm edenlerin canını sessizce alıp gitmiyorlar. Aksine onları münker ve nekir adlı meleklerle teslim ederler. O melekler canı alınmışların geçmişlerini soruşturur, yaptıklarını kınarlar. Gündüzlerini ve gecelerini nasıl geçirdiklerini, dünyadayken ne ile uğraştıklarını ve ne ile ilgilendiklerini soruyorlar. Rabbi, dini, peygamberi, imanı ve dünyadaki durumu hakkında sorarlar. Eğer doğru cevap verirse, onu nimet meleklerine teslim ederler. Eğer dili tutulur, doğru cevap veremezse onu azap meleklerine teslim ederler.

¹⁸⁴ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 28-31.

¹⁸⁵ Nisa, 4/97

Bazı hadislerde, kâfirlere nâzil olan iki meleğin isimlerinin Münker ve Nekir, mü'minlere inen iki meleğin isimlerinin ise, Beşir ve Mübeşşir olduğu geçmektedir.¹⁸⁶

يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ "Allah, iman edenleri dünyada da âhirette de değişmeyen sağlam söz üzerinde sabit kılar. Zâlimleri ise saptırır. Allah dilediğini yapar"¹⁸⁷ âyetinde geçen "âhret hayatı"ndan maksat kabir; "sabit söz"den maksat da "kelime-i şehadet"tir denmiştir. İbn Mâce, Sünen'inde şöyle demektedir:

"Allah, iman edenleri sabit bir söz ile metanetli kılar" *يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ* âyeti, kabir azabı (sorgusu) hakkında indi. Ölüye kabirde; من ربك "Senin Rabbin kim?" diye sorulur. O da; ربي الله ونبي محمد صلى الله عليه وسلم "Rabbim Allah'tır, Peygamberim Muhammed (s.a.v.)'dir" diye cevap verir. İşte mü'min ölünün böyle cevabı; "Allah iman edenleri sâbit söz ile dünya hayatında ve ahirette metanetli kılar" meâlindeki âyetin ifadesidir.¹⁸⁸

3.1.13. Mezhepler Ve Mezhep İmamları

Müellif, amelî hak mezheplerin Şafîî, Hanefî, Mâlikî, Hanbelî olmak üzere dört; itikadî hak mezhebin de Eş 'arî ve Mâturidî olmak üzere iki olduğunu ifade etmiş, bunların dışında kalan diğer akaid ve amel mezheplerinin batıl olarak değerlendirmiştir. Büyünün tüm çeşitlerinin haram olduğunu, açıkça küfür görmedikçe kimseyi tekfir etmemek gerektiğini, hiç kimseye ismiyle lânet edilemeyeceğini, ancak azab ehline toplu olarak lânet edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁸⁹ Akaid ve amelî mezhepler konusunu Akîdetül-İman'da genişçe açıklamıştık. Oradaki mezhep imamları ile ilgili soru hususuna bakılmalıdır. Sihir kelimesi batıl manasına gelir.¹⁹⁰

3.1.14. Tasavvuf ve Ahlâk

Müellif, kibir, hırs, haset, riya, ucub, malî çok sevmek, süslenmeyi sevmek, cimrilik, işlerde acele etmek, çok yemek yemek, çok şehvetli olmak, sû-i zan etmek, insanların sırrını ifşâ etmek, iki dilli olmak, gıybet etmek, boş konuşmak gibi manevi kalp haslıklarının tedavisinin farz olduğunu ve o hastalıkların ilacının ise konuşmamak, Allah'ı kalp ve dil ile sürekli zikretmek, hırsa karşı kanaat etmek, mütevazî davranmak, sabırlı olmak, zekât ve

¹⁸⁶ Şerhü'l-İtikadat, li 'ş-Şeyh Saduk, Muhammed bin Ali bin Babiveyh, s. 100.

¹⁸⁷ İbrahim, 14/27.

¹⁸⁸ İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed bin Yezid, Zühd, 32; Ayrıca bkz. Buhari, Tefsîru Süre, 14.

¹⁸⁹ Molla Halil, Nehcü'l-Enâm, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 35-38.

¹⁹⁰ Bkz. İbni Manzur, Lisanü'l-Arab, mad. sahara.

hayrda malı harcamak olduğunu beyan etmiştir.¹⁹¹

Müellif bu hastalıkların delillerini de yine Kur'an'dan göstermektedir: Kibirle ilgili Allah şöyle buyuruyor; *“لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ”* *Şüphesiz Allah, onların saklı tuttukalarını ve açığa vurduklarını bilir; gerçekten O, kibirlenenleri sevmez.*¹⁹² Kibriyâ (büyüklik) sadece Allah'a hastır. O'nun dışında kimse kibirlenemez. Allah kalbin önemli bir hastalığı olan kibri haram kılmıştır. Riya ile ilgili Kur'an'da Allah şöyle buyurur; *“فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ”* *Vay haline o namaz kılanların ki, kıldıkları namazın değerine aldırış etmezler. Gösteriş yaparlar onlar.*¹⁹³ Bir ibadet Allah için yapılmıyorsa, ihlas yoksa makbul olmaz. Gösteriş için yapılan ibadetin sahibine bir yararı olmaz. O ibadet Allah katında kabul olunmaz. Kişi, ibadetlerinde sadece Allah rızasını gözetmelidir. Tasavvuf, temizlik manasına gelir. İnsanın nefsi ve şeytan, kişiye içeriden ve dışardan birtakım hilelerle yaklaşır ve onu doğru yoldan ayırmak isterler. Şeytanın ve nefsin bu hile desiseleri, insanda saydığımız kalp hastalıklarını meydana getirir. Bu hastlıklar ortaya çıktığında tedavi edilmezse kişi dalaletle gider; dünyası da ahireti de zindan olur.

3.1.15. Allah Yolunda İlim Öğrenme

Müellif, hadis, tefsir, fıkıh, kıraat, tasavvuf, sarf ve nahiv gibi vacip olan ilimlerin okunması gerektiğini söyler. Müellife göre ilim, Allah rızası için okunmalı ve okutulmalıdır. Yukarıda sayılan bu ilimleri öğrenmek vaciptir.¹⁹⁴ Çünkü bu ilimler sayesinde insan dinini, ayet ve hadislerin manalarını öğrenir. Tefsir, Kur'an yorumudur. Hadis ilmi de Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarıyla Kur'an yorumu ve açıklamasını ihtiva eder. Kıraat, Kur'an okuma ilmidir. Kıraat-ı seb'a, yedi şekilde Kur'an okunması meşhurdur. Üç türlü de kıraat-ı şâz vardır. Toplam 10 okuma şekli var. Fıkıh, Kur'an ve hadislerden çıkarılan dînî hükümlerdir. Tasavvuf, kalbin manevi hastalıklarının ilacını öğreten ilimdir. Sarf ve nahiv Kur'an ve hadislerin dil ve edebi, kurallarını açıklayan ilimdir.

3.1.16. Yedi Âzânın Vazifesi

Müellif, Allah'ın kullarına ateşin kapılarını kapatmak için yedi aza verdiğini söyler: Göz, âleme ibretle, hikmet penceresinden bakmak; kulak, ayet ve hadisleri dinlemek; dil,

¹⁹¹ Molla Halil, *age.*, s. 39-45

¹⁹² Nahl, 16 / 23.ayet.

¹⁹³ Mâûn, 107, / 4-5-6 ayet.

¹⁹⁴ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 58.

Kur'ân, hadis okumak; mide kuvvetli olmak, cinsel organı neslin devamı; eller, Kur'ân ve hadis yazmak ve ayaklar da camiye, Kâbe'ye yürümek; için verilmiştir.¹⁹⁵

Bütün bu âzâların hâkimi kalptir. Bu yedi âzâ, kişiyi cehenneme de cennete de götürür. Kişi bu âzâları Allah yolunda kullanırsa cennete, şer işlerde kullanırsa cehenneme girer. Onun için bu âzâları şer 'î ölçülerde kullanmak gerekir. Allah, âzâlarla ilgili Kur'ân'da şöyle buyurmuştur: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا: “Muhakkak kulak, göz ve kalp, bunların hepsinden sorgulanacaksınız.”¹⁹⁶ Hülâsa olarak kişi bütün âzâlardan sorguya çekilecektir.

3.1.17. Yemek Yeme Âdâbı

Müellif, Allah'ın kullarına verdiği su, meyve ve değişik gıdalara karşı şükür gerektiğini söyler. Ona göre, insan yemeği ibadetlerde güçlü olmak için yemeli; yemek yerken edeple oturmalıdır. Yemeğe, besmele ile başlamalı, önüne gelen yemeğe razı olmalıdır. Kişi, lokmaları küçük küçük yapıp yemeli. Yemeklerden sonra Fatiha sûresi, Kureyş sûresi, İhlas sûresi ve rivayet edilen yemek dualarının okunması gerekir. Başkasının lokmasına bakmak uygun değildir.¹⁹⁷ Kul, yemeği şehvet, keyif ve lezzet için değil de ibadetlerde güçlü olmak için yiyip, sadece Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi niyet ederse yemek yemesi de ibadet sayılır. Nimetlere karşı beklenen şükür budur. Besmele İslâm'ın şîârıdır. Her işe besmeleyle başlanması gerektiği gibi yemeğe de besmeleyle başlamak lazımdır. Yemeği hızlı yememek lazımdır. Küçük lokma daha kolay hazmedilir. Bu sebepler için lokmaları küçük yapmak lazımdır.

3.1.18. Elbise Konusu

Müellife göre elbise kibr için giyilmemeli, ibadet etmek için uygun kıyafetler giyilmeli, haram ve ipek elbiselerden kaçınılmalıdır.¹⁹⁸ İnsan kendisine uygun istediği elbiseyi giyebilir. Ancak giyiminde kibr ve israfa girmemelidir. İpek elbiseleri, çok pahalı olduğu için israfa kaçır, israf da dinimizde haramdır. Allah israf hakkında şöyle buyurur; الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ “Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde güzel giysilerinizi giyin ve yiyin, için,

¹⁹⁵ Molla Halil, *age.*, t.y,s. 60.

¹⁹⁶ İsra,17/36

¹⁹⁷ Molla Halil, *age.*, t.y, s. 64-69.

¹⁹⁸ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s.72.

fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."¹⁹⁹ Allah, Kur'an'da israf edenleri sevmediğini açıkça beyan etmiştir. İsrâf, her işte aşırıya gitmektir. Hiçbir işte aşırıya gidilmemelidir. Orta yolu tutmak en doğrusudur.

3.1.19. Namaz Âdâbı Konusu

Müellif, insanı maddî ve manevî necâsetten korumak için namazın Allah tarafından farz kılındığını söyler. Kişi, namazın rükünlerini ve şartlarını bilmeli, namazı vaktinde, tadil-i erkâna riayet ederek cemaatla ve sürekli kılmalıdır. Namazda huşu çok önemlidir. İnsan, Allah'tan korkarak namaz kılmalı.²⁰⁰ Hadiste, "*Namaz dinin direğidir*"²⁰¹ denilmiştir. Yani din onun üzerine kaim olmaktadır. Nasıl ki bina kolonlar üzerinde duruyorsa din de namaz üzerinde ayakta durmaktadır. Namazın şartı taharet, yani temizlenmektir. Bu yüzden namaz insanı temizler. Ayatte Allah şöyle buyurur: *إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ* "*Namaz insanı fahşâ ve münker şeylerden alıkoyar.*"²⁰² Eğer kişinin namazı onu kötülüklerden alıkoymuyorsa demek ki onun namazı kabul olunmamıştır. Çünkü hakiki namaz, kişiyi kötülüklerden alıkoyar. Namazın dört önemli şartı vardır. Tadil-i erkân ile vaktinde, devamlı ve cemaatla kılınmasıdır. Kur'an'da Allah namaz hususunda "يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ"²⁰³ tabirini kullanır. Namazı "ikame" etmek der. İkame bu dört hususu içine alır. Bu dört şart gözetilerek kılınan namaz "ikame" edilmiş olur. Namazda Allah'tan çok korkmak gerekir. Namazda Allah'ın huzuruna çıkılır. *Nehcü'l-Enâm* adlı eser namaz konusuyla tamamlanmıştır.

Müellif Molla Halil Si 'irdî bu eseri ve ihtiva ettiği bütün konuları Kürtçe aruz vezniyle yazmıştır. Molla Halil'e göre: Eğer bir kişi burada anlatılan akaid üzerine olup ölürse "ehl-i necat" olur. Kurtuluşa ermek doğru akaid ile mümkündür. Doğru akaid dışındaki inanışlar insanı cehenneme götürür. Bu, Eş 'arî akidesidir. Mâturidî akidesi de hakıtır. Bunaların dışındaki bütün inançlar batıldır.

4. AKİDE-İ KÜRDİYE

Şeyh Abdurrahman Şavurî'nin, Kürtçe mensür (düz yazı) olarak kaleme alınmış bu eseri akaidle ilgilidir. Müellif, konu ve bazı başlıkların açıklamasını yaparak eseri düzenlemiştir. Bu müellif de daha önce zikrettiğimiz diğer müellifler gibi ameli, imanın

¹⁹⁹ A'râf, 7/51.

²⁰⁰ Molla Halil, *age.*, t.y, s. 72-75.

²⁰¹ Ebu Muhammed Zekiyüddin Abdulazim b. Abdilkavi El-Münziri, *Et-Tergib*, Beyrut 2008, C.1, s. 252.

²⁰² Ankebut, 29/45.

²⁰³ Bakara,2/3.

parçası saydığı için fikhî konuları da işlemiştir. Eser hem akaid hem de fikh konularını içermektedir.

4.1.1. İman-ı Tahkikî İman-ı Taklidî

Müellife göre, iman-ı tahkiki iki kısımdır: A) Kişi öyle bir imana sahiptir ki bütün dünya aksini dese gene o kişinin kalbine şek ve şüphe düşmez. B) Kişi delillere dayanarak tahkik edip iman sahibi olmuştur. Mesela bu büyük âlemin, yerin ve göğün bir yaratıcısının bulunması şarttır, gibi. Müellif, taklidî imanı şöyle tanımlar: “Kişinin babalarından, dedelerinden veya âlimlerden duyduğuna inanmasıdır.²⁰⁴ İman-ı tahkikinin birinci maddede açıklanan kısmı ehl-i hakikatin, ikinci maddede açıklanan kısmı da âlimlerin imanıdır. Ehl-i hakikat, görmüşçesine inanmıştır ve bütün dünya bir araya gelse ehl-i hakikatin kalbinde zerre kadar şek ve şüphe oluşturamazlar. Âlimler ise delillere, alâmetlere bakarak imanını güçlendirir. Taklidî iman, avamın imanıdır.

4.1.2. Ben Mü'minin İnşaallah

Müellif, "inşaallah ben mü'minin" demenin caiz olduğunu ve bu cümlenin şu manaya geldiğini söyler: "Eğer Allah dilerse güzel ameller işleyeceğim ve ölünceye kadar kâmil imanla öleceğim" demektir. İmanda şek ve şüphe manasına gelmez.²⁰⁵ Aslında biz "Elhamdulillah mü'minin" deriz. "İnşaallah mü'minin" cümlesini fazla kullanmayız. Başta söylediğimiz gibi müellif ameli imanın parçası saydığı için imanın “amel-i salih” ile artacağını düşündüğü için “inşallah” kelimesinin ileride işlenecek salih ameller için söylenmiş olacağını ve bu ameller sayesinde kişinin imanının kemale ereceğini ifade etmiştir.

4.1.3. Kâlû Belâ Günü

Müellif, “kalû belâ”yı şöyle açıklamıştır; Allah Teâlâ Hz. Âdem'in sırtından bütün ruhları zerre miskalinde çıkartmış ve onlara “ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuştur. Onlar da “evet sen bizim Rabbinizsin” diye cevap vermişlerdir.

Daha sonra mü'minler bu sözlerine sadık kalmış, kâfirler sözlerinden dönmüşlerdir

Müellif, imanın hidayet-i Rab ve tasdik-i kalbten ibaret olduğunu, hidayet-i Rabbin mahlûk olmadığını, tasdik-i kalbin mahlûk olduğunu, irade ve kudret gibi tekvin sıfatının

²⁰⁴ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akîde-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 6.

²⁰⁵ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 6.

kadim olduğunu dile getirmiştir. İman kavramını bir temsille şöyle anlatmıştır: İmanın başı kelime-i tevhid, cesedi farz namaz, ciğeri Kur'ân, dili zikir, yüzü takvadır. İman, mü'minlerin sıfatı olup yeri kalbtir.²⁰⁶

Müellif, bu bölümü olduğu gibi İbrahim Hakkı'nın *Akidetü'l-İman* adlı eserinden sahife üç ve sekizden alıntı yapmıştır. Hidayet Allah'ın fiilidir. Allah'ın fiilleri de isimleri ve sıfatları gibi mahlûk değildir. Hâlık'ın fiilleri de ona intisap edildiği için mahlûk sayılmaz. Tasdik kulun fiilidir. Mahlûkun fiili de mahlûktur.

4.1.4. İman Erkânı

Müellif de diğer âlimler gibi imanın erkânının altı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁷ Müellife göre kader, imanın rükünlerinden biridir. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğu imanı altı rükün olarak açıklamışlardır. İmanın beş rükün olduğunu söyleyenler eh-li sünnetten ayrılmışlardır.²⁰⁸

4.1.5. Sıfât-ı Selbî

Müellif, selbî sıfatları, kıdem (Allah'ın ezeli oluşu), beka (Allah'ın ebedî oluşu), vahdâniyyet (Allah'ın bir olması), muhalefetun lil-havadis (hiçbir mahlûka ne efalinde ne sıfatlarında ne de zâtında benzememsi), kıyam bi-nefsihi (Allah'ın hiçbir mahlûka muhtaç olmaksızın yüce zâtıyla var olması.) şeklinde sıralamıştır.

Duada ellerin göğe yükselmesinin hikmeti, rızık, vahiy ve bereket oradan indiği içindir. Kâbe, namazın kiblesi olduğu gibi gök de duaların kiblesidir. Yoksa Allah göktedir ve onun için dua ederken eller semaya açılır demek, değildir. O, ilmiyle her yerde hazırdır. Hiç kimse O'nu vücuda getirmemiştir. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şey ona muhtaçtır. Vahdaniyet, Allah zâtında birdir. Cüzlerden mürekkep değildir. Sıfatları da birdir yani ilmi ve kudreti birdir.²⁰⁹

Vücudu bir sıfat sayarsak o zaman sıfat-ı selbî altı olur. Ama Vucud bütün sıfatların başı olduğu için o zaten hepsinin içinde vardır. Allah'ın dışında, bunlardan tek bir sıfata bile sahip olan hiçbir şey yoktur. Onun dışında bir kadîm, bir baki yoktur. Bu konuda müellif İbrahim Hakkı ile aynı görüşü dile getirmiştir. Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*'da bu sıfatları aynı şekilde anlatmıştır.

²⁰⁶ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akîde-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 6.

²⁰⁷ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 7.

²⁰⁸ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 7.

²⁰⁹ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akîde-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 7

4.1.6. Sıfat-ı Meanî

Şeyh Abdurrahman'a göre meânî sıfatları şu şekilde sıralanabilir: Kudret, (gücünün mümkün olan here şeye yetmesi), İrade (O'nun isteği olmadan hiçbir şeyin olmaması), İlim (Allah'ın ilmi mevcut, madum, zahir, batın her şeyi kapsaması), Hayat (Allah'ın hayat sahibi ve hep sağ olması), Semî'(Allah'ın her şeyi aletsiz olarak duyması), Basîr (Allah'ın her şeyi aletsiz olarak görmesi), Kelâm, (Allah'ın aletsiz olarak sesiz ve harfsiz kelâm sahibi olması) dır.²¹⁰

Bu sıfatlara “sıfat-ı kemâlî” denir. Yani Allah'ın zâtı da sıfatları da noksanlıklardan münezzehtir. Diğer sıfatlarında olduğu gibi bunlarda da eşi benzeri olamaz. Allah'ın sıfatlarının kökü isimleridir. Mesela “kudret” bir sıfattır, kökü “Kadir” ismidir. Ancak mahlûkalarda tam tersidir. Kadir sıfattır. Çünkü ism-i faildir. Kudret mastardır, isimdir. Ve kudret mastar olduğu için kadirin köküdür.

4.1.7. İmanın Rükünleri

Müellif, imanın rükünlerini tek tek ele alır, açıklar ve dördüncü rüknü olan peygamberlere iman hususuna vurgu yapar. Peygamberlerin sıdk, emanet, ilim, akıl, (fetanet) ve tebliğ sıfatlarına sahip olduklarını, erkek, hür, olduklarını dile getirmiştir.²¹¹

Peygamberler risalette ve tebliğde aslâ yalan söylemezler. Aslâ ihanet etmezler. Cahillik hiçbir şekilde onlardan sâdır olmaz. Her sözleri, hareketleri ilimdir. Müellif de Molla Halil gibi kadınların peygamber olamayacağını söylemiştir. Ancak Kur'ân'da Meryem sûresi var. Ve Allah Teâlâ Meryem'e hitaben *وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ* “Ey Meryem! Allah seni seçti, temizledi ve dünya kadınlarına üstün kıldı.”²¹² Buyurduğunu açıklanmıştır. Bu münasebetle Hz. Meryem peygamber olabilir. Ancak o zaman deriz ki; Hz. Meryem istisnadır. Bu da peygamberlerin erkeklerden olması yönündeki umumi kuralı bozmaz. Eğer peygamber olmadığını kabul edersek o zaman ona gelen vahyi "arıya vahyedilmesi" kabîlinden algılarız. Çünkü Allah arıya vahyetmiş *وَإِذْ نَادَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ* “Ve Rabbin arıya vahyetti”²¹³ buyurmuştur. Hâlbuki arı peygamber değildir. Bu vahy-i icaddır, vahy-i tebliğ değildir. Yani eğer Hz. Meryem'e gelen vahyi bu kısımdan sayarsak o zaman peygamber olduğuna hükmeriz. Eğer bu kısımdan saymazsak o

²¹⁰ Şeyh Abdurrahman Şavurî, age., s. 7.

²¹¹ Şeyh Abdurrahman Şavurî, age., s. 6.

²¹² Âl-i İmrân, 3 /42.

²¹³ Nahl, 16/68.

zaman peygamber olduğuna hükmederiz. Arıya ve Hz. Meryem'e gelen vahyi, ilham sayarsak o zaman yine Hz. Meryem'in peygamber olamduğuna hükmederiz. Nitekim vahiy kelimesi ilham kelimesi ile aynı manayada gelir.²¹⁴

4.1.8. Kabir Sorgusu Olmayanlar

Müellif, kabir sorgusunun herkes (akıllı ve buluşa ermiş kişiler) için var olduğunu söyler. Ancak savaşta şehid olanlar, sınırda ölenler, karın ağrısı ile ölenler, cuma akşamı ölenler, cuma günü ölenler, kolera hastalığıyla ölenler, yatsı namazından sonra Mülk süresini okuyanlar, yanarak ölenler, boğularak ölenler, depremde ölenler ve doğumda ölenler için kabir sorgusu yoktur. Şavurî'ye göre, kâfirler, münafıklar, günahkârlar için kabir azabının rûh ve cesetle birlikte var olduğu hususunda ehl-i hakk ittifak etmiştir.²¹⁵

Kabir sorgusu hakkında Kur'ân'da açık ayet yoktur. Bu hususta hadisler vardır. Allah'ın dinini yüceltmek için savaşta şehid olanların çok yüksek mertebelerde olduğu ile ilgili açıkça ayetler vardır. Bir de şehitlere verilen bazı haklardan istifade eden o diğer zikrettiğimiz şekilde ölenler vardır. Müellif o kişilerin de kabir azabından muaf tutulacaklarını söylemiştir. Bu hususta pek çok rivayet vardır. Kabir azabının hem rûh hem de cesede şamil olduğu hususunda ittifaktan bahsetmiştir. Bize göre böyle bir ittifak yoktur. Biz, kabir hayatının sadece rûhla alakalı olduğunu ve cesedin kabirde azabının çürümek olduğunu düşünüyoruz.

Bunu bir örnekle açıklayalım. Bir günahkâr ölü kişiyi yanımıza koyalım ve cesedine bakalım, adam azab içinde dövülüyor, yaralanıyor, dayak yiyor ancak biz bedenine baktığımızda vücudunda hiçbir darb izi, yaralanma izi görmüyoruz. Demek ki bu azab sadece rûha vardır. Nasılki bir kişi yanımızda uyusa ve uykusunda onu yaralasalara, dövseler biz bedenine baktığımızda bedeninde bir darb, yaralama izi göremiyorsak ama adam hakikatte azap çekiyor, rüyasında ruhu daralıyor. Aynı şekilde ölünün bedeninde de bir azab izi görmüyoruz. Ölüm ve uyku birbirine çok yakındır. Uyuyan insan hayata geri dönüyor ama ölümden geri dönüş yoktur. Biz mantıken cesedin ölümden sonra ruhla bir alâkasının olmadığını düşünüyoruz. Çünkü cesed çürür. Bu genel kuraldır. Ancak Allah'ın, cesedini muhafaza ettiği kişiler de vardır. Bunu kabul ederiz. Kabir azabını ceset ve rûhla beraber olduğuna dair Kur'ân'da bir ayete veya sahih hadislerde bir rivayete rastlamadık.

²¹⁴ Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdülkadir Razi, *Ünmüzcün Celilün Fi Beyani Es-İletin Ve Ecvibetin Min Ğaraibi Ayi Tenzili*, Mısır Hicri 1306, C.1. s. 45.

²¹⁵ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akide-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 12.

4.1.9. Enbiyâ ve Resuller Konusu

Müellif, enbiyanın sayısı konusunda 124 bin, 125 bin, 224 bin, 200 bin veya 424 bin gibi farklı rakamlar bulunduğunu ifade etmiştir. Resüllerin sayısı ise 313, 314 veya 315 dir. Peygamberlerin ölüm ve hayatlarının aynı olduğunu, ölümden sonra da ibadet ettiklerini onlarla konuşmanın mümkün olabileceğini söylemiştir.²¹⁶ Peygamberler Allah'tan kendilerine vahiy gönderilen kişilerdir. Kendisine kitap verilmişse o zaman resul,²¹⁷ kitap verilmemişse sadece nebî olur. O halde bütün resuller nebîdir, ancak bütün nebîler resul değildir. Ancak söz konusu edilen bu sayılar kesin değildir. Birtakım rivayetlere dayalıdır. Yaygın görüş nebîlerin 124 bin; resullerin 313 kadar olduğu şeklindedir. Molla Halil de *Nehcü'l-Enâm* adlı eserinde aynı sayıları vermiştir.

4.1.10. Kabir Sorgusu

Müellif, meleklerin ölen kişiye "Rabbin Kimdir, dinin nedir, peygamberin kimdir, imamın nedir, kıblen neresidir" sorularını mezarda soracaklarını beyan etmiştir.²¹⁸ Kabir sorularının bu şekilde olduğu yaygın bir inanıştır. Kabir sorularının hangi dilde yapılacağı konusu tartışmalıdır. Bazılarına göre sorular Arapça sorulur, bazılarına göre Süryanice bazılarına göre de herkese kendi lisaniyla sorulur. En kuvvetli görüş herkese kendi lisaniyla soru sorulmasıdır.²¹⁹ Bize göre de herkesin sorgusu kendi diliyledir.

4.1.11. Şefaât Konusu

Müellife göre, şefaât haktır. Şefaât izni Önce Hz. Muhammed (a.s.)'a ardından diğer peygamberlere ve sonra da evliyâyâ bu izin verilecektir.²²⁰ Mutezile gibi bazı mezhepler şefaâtı inkâr ederler. Ve şefaâtın olmadığını söylerler. Aslında her iki tarafın da delili birdir. Bakara süresi 255. ayette Allah Teâlâ mealen şöyle buyurur; مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ; "Allah izin vermedikçe hiç kimse şefaât edemez." Şefaât yoktur diyenler derler ki; Şefaât izni kimseye verilmez; onun için Allah, hiç kimse şefaât edemez buyurmuştur. Ehlisünnet mezhebi gibi Şefaât vardır, diyenler derler ki; bu ayette ancak Allah'ın izniyle şefaât eder tabiri vardır ve bu, iznin verileceğine işarettir. Ehl-i sünnet ulemasının çoğu şefaâtı kabul

²¹⁶ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akide-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 15.

²¹⁷ Celaleddin Suyutî, *Behcetül Mardiyye Şerhu Elfiye*, Seyda Yayınları İstanbul 2002, s. 2.

²¹⁸ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 17.

²¹⁹ Pezdevî, Sadrul İslam Ebul Yüsr Muhammed, "Ehl-i Sünnet Akaidi" Çev. Şerafettin Gölçük, İstanbul, 1980, s.237.

²²⁰ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *Akide-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013., s. 18.

eder.²²¹

4.1.12. Farz ve Vacib Tarifi

Şavurî'ye göre, farz ve vacib Şâfiî mezhebine göre aynı değerdedir. Hanefî fikhına göre ise farz Allah'ın açıkça beyan ettiği, vacib ise Allah'ın zımnen hükmettiği ve âlimlerin ictihadıyla ortaya çıkan hükümlerdir.²²² Bu açıklamadan, Şâfiî fikhına göre her kim bir vacibi veya farzı inkâr ederse dinden çıkacağı anlaşılır. Hanefî fikhına göre ise, bir kişi bir farzı inkâr ederse dinden çıkar. Vacib olan bir şeyi inkâr ederse dinden çıkmaz.²²³ Mesela vitir namazı Hanefiye göre vaciptir. Fakat farz değildir. Şâfiî'ye göre ise sünnettir.

4.1.13. Âlemde Tefekkür Konusu

Müellife göre insan, âlemde tefekkür edip yaratıcısını tanımalı ve Allah'a tam teslim olup bütün günahlarından tevbe etmelidir.²²⁴ Tefekkür çok büyük bir ibadettir. Allah Teâlâ Kur'an'da birçok ayette أَفَلَا يَتَفَكَّرُونَ “*e-felâ yetefekkerûn*” أَفَلَا يَعْقِلُونَ “*e-felâ ya'kılûn*” buyurmuş, "tefekkür etmezler mi, akıl etmezler mi?" diye sormuştur. Yani Allah Teâlâ tefekkürü teşvik ediyor. Tefekkür, taklidî iman, iman-ı tahkikiye çevirir. Tefekkür ibadetinde riya olmaz; sadece kul ile Allah arasında bir ibadettir. Tefekkür iki şekilde olur. A) Masnûdan Sânie. B) Sâniiden masnûa. Yani kişi âlemi seyrederek ve her nereye baksa Allah'ın bir isminin tecellisini görür. Âlemi seyrederken Allah'ın isimlerini seyrederek. Bu âlem Allah'ın isimlerinin tecellîgâhıdır. Aynı zamanda bu âlem, ahiret âleminin numunesidir. Bu âleme o gözle bakarak tefekkür edebiliriz.

Tasavvufta “rabîta” vardır. O da tefekkürün bir türüdür. Âlamde şöyle tefekkür ederiz. Bu âlem nerden geldi? Nereye gidecek? Ve niçin gelmiş? Bu sorular ve cevapları bütün yaratılış gayesini açıklar. Ve gizli olan her şeyi idrak etmemize yardımcı olur.

Müellif, diğer hususlarda melekler, Kur'an'da adı geçen peygamberler, haşir, mezhepler, tenasüh, yedi aza, imamet, devlet başkanlığı, gibi hususlarda *Nehcü'l-Enâm*'daki akaid prensiplerini bir nevi tekrar eder. Bu konuda aralarında bir farklılık yoktur. Bu sebeple biz de bu konuları orada işlemiş olduğumuzdan tekrarlamaya gerek duymadık. Şavurî, İbrahim Hakkı ve Molla Halil gibi ehl-i sünnetin genel inancı doğrultusunda eserini yazmıştır. Bazı konularda farklı düşünceleri olsa da genelde aynı anlayış üzerinde

²²¹ Bkz. <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/hayat/0377.htm> (17. 07. 2017)

²²² Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 23.

²²³ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 23.

²²⁴ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 27-28.

birleştikleri görülür.

5. AKİDETÜ'L-İMAN

Molla Abdulhadî Comanî tarafında kaleme alınan bu eser Kürtçe olup manzumdur. Genellikle ezberlenmesi kolay olduğundan bu tür öğretici eserler Osmanlı edebiyatında Türkçe ve Farsça eserler manzum olarak kaleme alınmıştır. İncelememize konu olan bu eserler de aynı geleneği sürdürerek Kürtçe manzum olarak aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Müellif, *Akîdetü'l-îmân*'da ehl-i sünnet akaidinin temellerini çok kısa bir şekilde nazım diliyle anlatılmış olup iki bölüm halinde düzenlemiştir:

1. Bölümde; akaid konularını şiirsel bir dille anlatmıştır. 2. Bölümde; Allah'a yakarış ve ilticâda bulunmaktadır. Öbür eserler gibi konulara ayrılmış değildir. Başka bir deyişle inanç esasları ile ilgili konuları ilk bölümde özetlemiş, ikinci bölümde ise feryat ve fiğan ederek Allah'a ilticâ etmiştir. Eserin 20 Temmuz 1384 Hicrî de tamamlandığı müellif tarafından not edilmiştir. Hicrî 28 Cemâziyelevvel 1417 Miladî 11 Ekim 1996 tarihinde Diyarbakırlı Kâtip Zeynelabidin'in tashihinde Diyarbakır'da bastırılmıştır.²²⁵

Akîdetü'l-îmân'ın birinci bölümünde müellif, “benim akidem ki onunla Müslüman olurum. O da şudur”, der; “imanın altı rüknüne ve İslâm'ın beş şartına iman ederim. Onları bilmek her Müslüman'a farz-ı ayndır.” Sıfat-ı selbî ve sıfat-ı meanî konusunda *Nehcü'l-Enâm*'daki bilgilerin aynısını yazmıştır. Müellif şöyle der: Hz. Muhammed (s.s.v.)'e 40 yaşında peygamberlik gelmiş ve bütün insanlara resul olarak gönderilmiştir.²²⁶ Risalet ve nübüvvet 40 yaşında Hz. Muhammed (a.s.v.)'e aynı anda gelmiştir. Ahmed-i Hani, *Nubahar* adlı eserinin mukaddimesinde bu görüşü savunuyor. Ancak Molla Halil *Nehcü'l-Enâm*²²⁷ adlı eserinde 40 yaşında nübüvvetin geldiğini 3 yıl sonra resul olduğunu ifade etmişlerdir. Demek ki bu hususta iki farklı görüş vardır. Bazılarına göre Hz. Muhammed (a.s.)'e nübüvvet ve risalet aynı anda, 40 yaşında verilmiş, bazılarına göre ise nübüvvet 40 yaşında risalet 43 yaşındadır.

Hz. Muhammed (s.a.v.) de kendisine ilk vahiy gelir gelmez, gizliden gizliye tebliğ başlamıştır. Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Ali, kölesi Zeyd hemen Müslüman olmuşlardır. Bu tebliğden aynı anda risalet ve nübüvvetin kendisine geldiği ileri sürülebilir. Aynı anda nübüvvet ve risalet gelmiştir, diyenler ilk vahyin “İkra” değil, “Müzzemmil süresi”nin ilk

²²⁵ Molla Abdulhadî, *Akîdetü'l- İman*, Diyarbakır 2001, s. 12-13.

²²⁶ Molla Abdulhadî, *Akîdetü'l-İman*, Diyarbakır 2001, s. 1-4.

²²⁷ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s.12.

ayetleri olduğu görüşündedirler. Aynı anda nübüvvet ve risalet olmamıştır, diyenler ise “İkra’ süresi”nin ilk beş ayetinin nüzülü nübüvvetin başlangıcıdır. Risaletin başlangıcı “Müddessir suresi”nin ilk ayetlerinin nüzülü iledir. Bize göre Hz. Muhamed (a.s.)’e nübüvvet ve risalet aynı anda verilmemiştir. Bu müellif de diğerleri gibi ameli imanın parçası saydığı için fıkıh hükümlerine de eserinde yer vermiştir. Müellif, Hz. Muahmmmed (a.s.)’ın kıyamet günü ilk şefaathçi olacağını, arkasından diğer peygamberlere ve şehidlere, sonra salihlere ve evliyalara şefaath hakkı verileceğini ileri sürmüştür.²²⁸ Bu da müellifin şefaath varlığını kabul ettiğini gösterir.²²⁹ Müellif, imanın altıncı rüknünün “kadere iman etmek” olduğunu belirterek ister hayır ister şer olsun, fiilin yarıtıcsısı Allah’tır, der. Kul sadece tercih ettiğı için sebeptir.

İkinci bölümde müellif Allah’ a yakarışlarını dile getirerek şu dileklerle iltica ediyor:

İlâhım, büyük inanç hatırına beni bu akide üzerinde huzuruna götür. Melekler canımı aldığında imanıma selamet ver, imanımı koru ya Rabbi!

Kabirde meleklerle kolay cevap vermeyi bana nasip et ya Rabbi!

Hz. Muhammed’in şefaathine nail olanlardan eyle ya Rabbi!

Mahşerde Havz-ı Kevser’inden içenlerden eyleya Rabbi!

Sırat köprüsünü kolay geçenlerden eyle ya Rabbi!

O sırat köprüsü ki kıldan ince, kılıçtan keskindir!

Kıyamette seni görenlerden eyle beni ya Rabbi!

Amel defteri sağ eline verilenlerden eyle beni ya Rabbi!

Mızanda hayır ameli ağır olanlardan eyle beni ya Rabbi!²³⁰

Müellif, ehl-i sünnet akidesinin insanı kurtaracak tek akide olduğunu belirterek bu akide ile Allah’a niyazda bulunmuştur. Bu akide, imanın esasları ve onu tamamlayan İslâm’ın şartlarından ibarettir. Müellifin bu akideden kast ettiğı iman-ı kâmil ve amel-i salihdir. İnsan ancak bunlarla kurtuluşa erebilir. Nitekim Allah Teâlâ Kur’ân’da şöyle buyurur: وَالْعَصْرُ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ، إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ ‘Asra and olsun ki, muhakkak bütün insanlar hüsrandır. Ancak iman edip amel-i salih işleyenler hariç. Hakkı ve sabrı tavsiye edenlerde hariç”²³¹ İman ve amel-i salih

²²⁸ Molla Abdulhadî, *age.*, t.y, s. 6.

²²⁹ Molla Abdulhadî, *age.*, t.y, s. 7.

²³⁰ Molla Abdulhadî, *Akîdetü’- İman*, Diyarbakır, 2001, s. 8.

²³¹ Asr, 103 / 1-3

ibaret olan bu akide, peygamberlerin, evliyanın ve salihlerin akidesidir. Müellif, Allah'a bu inançla iltica eder ve onlarla beraber olmayı Allah'ın rahmetinden umduğunu ifade eder.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİİRTTE XVIII-XX. YÜZYILLARDA KALEME ALINAN ESERLERİN ÖNEMLİ KELAMÎ KONULARININ MUKAYESESİ

Araştırmamızda konu edindiğimiz âlimlerden İbrahim Hakkı, Şeyh Abdurrahman Şavurî ve Molla Abdulhadi Comani'nin kelâmıla ilgili kaleme aldıkları eserlerinde kelâm ilminden çok iman esaslarını ele alırken Molla Halil, “*Nehcü'l-Enâm*” adlı eserinde iman esasları ile ilgili konulara yer vermiş, kelâm ile ilgili görüşlerini “*Te'sîsu Kavaidi'l-Akaid*” adlı eserinde ele almıştır.

1. MOLLA HALİL'İN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

Molla Halil'in eserlerinden, özellikle “*Te'sîsu Kavaidi'l-Akaid*” adlı eserinden, ehl-i sünnetin Eş'arî koluna mensup bir âlim olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim “*Te'sîsu Kavaidi'l-Akaid*” adlı eserin mukaddimesinde Ömer en-Neseffî'nin, “*Metnu'l-Akaid*” adlı eserindeki metoduna bağlı kalacağını ifade etmektedir.

Müellif, eserin başlangıcında itikadi mezhepler hakkında bilgi verir.²³² Daha sonra kelâm ilminin temelini yarattıkları varlığından hareketle Allah'ın varlığını ispat etmeye dayandığını ileri sürer ve ardından varlık felsefesiyle ilgili konulara girerek Neseffî'nin yaptığı gibi kendisi de birinci bölümde “a'yan, araz ve bilgi” konularını ele alır.²³³

Zât ve mahiyet kavramlarını ele alan müellif, devamında Allah'ın zâtı, sıfatları ve zât sıfat ilişkisi üzerinde durur. Bu bağlamda İsbâ (a.s.)'in ilah olamayacağını farklı delillerle ispat etmeye çalışır ve konuyu muteakiben “istidlal ilmi”nin lüzumuna vurgu yaparak istidlalî bilgiye gerek duyulmadığı durumlarda en sağlam yolun selefin yolu olduğunu belirtir.²³⁴

Kulların fiilleri, “hüsn ve kubh, salah ve aslah” konularına değinen müellif, eserin son bölümünde küfrü gerektiren durumlar, iman ve İslâm arasındaki farklar ve mucize ile ilgili farklı görüşler üzerinde durur. Ele aldığı konu ile ilgili kendi görüşlerini beyan etmeden önce kelâm tarihinde tartışılan konuların taraftarlarını belirledikten sonra onların görüş ve iddialarını zikreder ve kendi eleştirilerini dile getirir. Molla Halil'in en çok eleştirdiği kelâmî görüş Mu'tezile'nin görüşleridir. Bunun doğal sonucu olarak da en çok benimsediği görüşler

²³² Bkz. Molla Halil, *Te'sîsu Kavâidi'l-Akaid*, v. 1-4ab.

²³³ Bkz. Molla Halil, v. 7-16ab.

²³⁴ Bkz. Molla Halil, age., v. 16-34ab.

Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşleridir. Başka bir deyişle Molla Halil'in kelâm ilminde takip ettiği metod Muhyiddin İbn Arabî ile başlayan "tasavvufî kelâm" metodudur.

Molla Halil, eserinin sonunda, tasavvuf ile ilgili bölümünde Hallac, Ebû Yezîd ve benzeri şahısların أنا الحق "Ene'l-Hak" ve سبحاني "Sübhânî" tabirlerinin hulul ve ittihad manasına gelmediğini iddia eder. Zira ona göre "hulul" ve "ittihad" küfürdür. Bunun zâta birlik değil şuhudta birlik olduğunu ileri sürer.²³⁵

2. BİLGİ PROBLEMİ

Bilgi problemi düşünce tarihinde ele alınmış, bilginin imkânı, kaynağı, değeri ve sınırı konusunda batıda olduğu gibi İslâm dünyasında da çeşitli görüşler ortaya konmuş ve bu konuda eserler kaleme alınmıştır. Bu düşünürlerden biri de Molla Halil'dir.

Bilgi problemi, Molla Halil'in "Te'sîsu'l-Akâid" adlı eserinde üzerinde en çok durduğu konulardan biridir. Bu konu ile ilgili bir yüksek lisans tezi de yapılmıştır.²³⁶ Müellif bilgi konusuna sadece kelâm ile ilgili kaleme aldığı eserlerinde değil, başta mantık ve tefsir olmak üzere hemen hemen tüm eserlerinde değinmiştir.²³⁷ Ayrıca Molla Halil, sofistlerin aksine diğer kelâmcılar gibi her şeyin hakikatı olduğunu, kavram ve önerme açısından bu varlıkların, "var olma" bilgilerinin de gerçekleştiğini öne sürer.²³⁸

2.1. Bilginin Tanımı

Bilgi, doğruluğu gerekli ve yeterli delillerle temellendirilmiş şuur muhtevalarıdır. İslâmî terminolojide genel olarak el-ilm ve el-ma'rife terimleriyle ifade edilen bilgi daha ziyade bilen (özne) ile bilinen (nesne) arasındaki ilişki yahut bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılmıştır. Aynı şekilde sonuç olarak "bilinmiş" olduğu için bilginin malumat kelimesiyle de karşılandığı görülür. Bilenin, yöneldiği konuyu bütün yönleri ve alanlarıyla kuşatıp anlamasına ihata, onu tam olarak kavramasına vukuf, aynı konuda derinleşip uzmanlaşmasına da rûsuh denilmektedir. Bilgide kesinliği ifade etmek üzere kullanılan yakîn terimine karşılık zan, şek (şüphe-reyb), vehim gibi terimler de bilgide kesinliğe yaklaşılan veya uzaklaşılan durumları ifade etmek üzere kullanılır. Bilginin tam zıddı olan bilgisizlik ise cehl kelimesiyle ifade edilir.²³⁹

²³⁵ Molla Halil, *Te'sîsu Kavaidi'l-Akaid*, vr. 120b.

²³⁶ Faruk Kazan, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Kelâm Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakir, 2013.s. 33.

²³⁷ Bkz. Faruk Kazan, agt, Diyarbakir 2013, s. 34.

²³⁸ Bkz. Mesut b. Ömer, Taftazânî, *Şerhü-l Akâidin-Nesefiye*, el-Mektebetü-l Hanefiyye, İstanbul, yy, s .57.

²³⁹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), "Bilgi" mad.

Bilginin, “kabullenme, onaylama” yeterliği olduğu da söylenmektedir. Bilgi edinme karmaşık bilişsel süreçler içerir. Algılama, iletişim, muhakeme gibi aşamaları vardır. Felsefede bilgi çalışmasına “epistemoloji” denir. Epistemolojinin ünlü temsilcisi Platon’a göre bilgi, “meşrulaştırılmış doğru inançtır”.²⁴⁰ Ona göre, bir önermenin bilgi sayılabilmesi için doğru olması, öznenin bu önermenin doğruluğuna inanması ve önermeyi rasyonel olarak gerekçelendirmiş olması lazımdır.

Bilgi, düşünen bilinç ile düşünülen arasında kurulan ilginin ifadesidir. Suje-obje ilişkisi kurarak var olandan haberdar olmaktır. Bu anlamda bilgi, insan ile evren arasındaki ilişkilerin açıklanmasıdır. Felsefede bilen “özne” veya “suje” adlarıyla anılır. Bilinen ise “obje” veya “nesne”dir. Bilen varlık olarak özne bir şeye yönelerek o şeyi kendi bilgi nesnesi yapar ve onun hakkında bilgi sahibi olur. O halde bilgi bir sürecin sonundaki üründür.²⁴¹

Ehl-i sünnet kelâmcıları zihnî varlığı kabul etmediklerinden sadece harici varlığın bir türevi olarak gördüklerinden, bilginin vasıtası olan akıl, duyu ve haberi kabul etmelerine rağmen bilginin meydana geldiği yerin akıl olması rasyonel bir gerekliliğe bağlanmaz, görşündedirler. Bilginin kaynağı akıl olabildiği gibi Allah, dilediği başka herhangi bir yerde de onu var edebilir. Ve böylece bilgi aslında cevher değil bir arazdır. Akıl da bu anlamda sadece duyu vasıtaları kadar bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Eş’arîler’e göre bilgi ile verilen hükümler apriori değil, aposterioridir.²⁴²

Molla Halil, bilginin tanımı konusunda kelâmcıların metodunu takip etmekte ve bilginin iki tanımını esas almaktadır: birincisi: Belirsizliği gideren bir nitelik; ikincisi ise temyiz/ayrıt etme kabiliyeti.²⁴³

Kelâmcılar zihnî varlığı yadsadıklarından ilmin, asla teaddüdü olmadığı, göreceliliğe sahip ve nefis-i nâtıkaya tutunan gerçek bir sıfat olduğu görüşünü savunmuşlardır. Farklılık parçalara sahip oluşundan değil, ilintilerin çokluğundandır. Bu sıfatı (bilgiyi) sebepler yerine getirildikten sonra Allah Teâlâ yaratır.

3. İMAN

Yukarıda belirttiğimiz üzere Molla Halil “*Te’sîsu Kavâidi’l-Akaid*” adlı eserinde kelâm ilmine ağırlık vermiştir. İman ve iman esaslarını ise “*Nehcü’l-Enam*” eserinde ele

²⁴⁰ Platon Theaitetos, Diyaloglar II içinde 3. basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1996, s. 201

²⁴¹ <http://www.dmy.info/bilgi-nedir/> (14, 02, 2017)

²⁴² Faruk Kazan, *Molla Halil’in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, s. 38; Ayrıca bkz. Molla Halil es-Si’rdî, *Te’sîsu’l-kavâid*, vrk. 2a-3a.

²⁴³ Molla Halil es-Si’rdî, *Te’sîsu Kavâidi’l-Akaid*, vrk. 2b.

almıştır. İbrahim Hakkı “*Akidetü'l-İman*”, Şeyh Abdurrahman Şavuri “*Akide-i Kürdiyye*” ve Molla Abdulhadi Comani'nin “*Akidetü'l-İman*” adlı eserlerinde iman konusunu ele almışlardır.

Güvenme, verilen bir habere kalpten inanma, haberi getireni tasdik etme; bir şeye tereddüde düşmeksizin inanma, Allah'a, O'ndan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın kulu ve resulu olduğuna, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah tarafından yaratıldığına inanmadır.²⁴⁴

“İman” kelimesi; Arapça'da “if'al” vezninde olup, aslı “emn” kökünden gelir. Dilcilere göre, korkunun zıddı olan “emn-ü emân=emniyet, güven” manasında, “âmene” fiilinin masdarıdır. Dilciler nazarında imanın hakikati; “mutlak tasdik”dir. Yani bir şahsa, bir habere veya bir hükme, kesin olarak ve gönülden gelerek inanmak, onu doğrulamak, sözünü doğru kabul etmektir. Tasdik eden, tasdik ettiği şahsı tekzip edilmekten emin kılmış veya bizzat kendisi yalandan emin ve mutmain olmuştur. İman kelimesi, ya “âmenehu”da olduğu gibi doğrudan veya “âmene bihi” ve “âmene lehu”da olduğu gibi, (be) veya (lâm) ile meful alır. (be) ile olursa, “ikrar ve itiraf”; (lâm) ile olursa, “iz'an ve kabul” manası ifade eder.²⁴⁵

Bu esasa göre sözlükteki iman, mantık ilmindeki “tasavvur”un karşılığı olan “tasdik”ten ibaret olup, kavramında iki unsur vardır: Biri “bilgi=marifet” unsuru; diğeri, irade ve ihtiyar (kesb)” unsuru. Çünkü önce neye, niçin ve nasıl inanılacağı bilinmeden, bir şeye iman ve onu tasdik mümkün olmaz. Bu yönden “marifet” unsurunun rolü açıktır; imanın akıl, fikir, düşünce ve nazar ile ilgisi aşîkârdır.

İrade ve ihtiyar unsuru ise bilinen bir şeyin tasdik edilerek iman haline gelmesi, terim ifadesiyle “iz'an ve kabulü” için şarttır. Diğer bir deyimle; bilinen ve iman konusu olan husus, baskı ve korkudan uzak, samimi bir gönülle içten benimsenmeli, tam bir teslimiyet ile kabul ve itiraf edilmelidir. O halde imanda; bilgiye dayanan iradeli bir tasdik, kesb ve ihtiyar lâzımdır. Her şeyi çok iyi bilen şeytanın kâfir sayılması, bu ikinci unsurun bulunmamasındandır. O halde, yalnız “marifet” ile iman olmaz. Çünkü kesb ve ihtiyar olmadan kalpte hâsıl olan şey, tasdik değil, marifettir. Zira bir bilginin imanda asıl olan “tasdik” derecesinde sayılabilmesi için onda, irade ve ihtiyara dayanan kalp rızası ve teslimiyet şarttır. Ancak, tasdikte aranan iz'anın, “itikad-ı câzim” denilen kesin olarak yakîn ifade etmesi şart koşulmadığından; “zann-ı gâlib” denilen avam müslümanların tasdiki, yani

²⁴⁴ Buhârî, “iman”, 37; Müslim, “iman”, 1, 5, 7; Ebû Dâvud, “sünne”, 15.

²⁴⁵ Râgıb el-İsfahânî: *El-Müfredât*; Asım Efendi, *Kamüsü'l-Mühit Tercemesi*, İstanbul, 1272 H., c.III, s.593-594; İbn-i Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Bulak Mısır 1303, XVII 160-163.

“mukallidin imanı” ehl-i sünnete göre kâfi ve makbul sayılmıştır. Bu gibi tasdiklere “iman-ı hükmî” denir. Aklî ve naklî delillere dayanarak elde edilen kuvvetli imana ise “tahkikî iman” adı verilir. Bu yola yani delil ve istidlâle gücü yettiğince başvurmak farz olduğundan, bunu terkeden bir mü'min günahkâr olur.²⁴⁶

Molla Halil, İbrahim Hakkı ve Abdurrahman Şavurî iman amel ilişkisine değinmişler ve ameli imandan bir parça saymışlardır. Ayrıca iman, taklidî ve tahkikî olmak üzere ikiye ayrılır. Taklidî iman: iman hususları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadan sadece başkalarını taklid ederek inanmaktır. Tahkikî iman ise insanın iman hususlarını detaylı bir şekilde bilerek inanmasıdır. Şeyh Abdurrahman Şavuri konuya açıklık getirmek için şöyle bir örnek verir: Bir mü'min, Allah birdir, der. Eğer bu kişinin imanı taklidî iman ise Allah birdir, zâtıyla, sıfatıyla şunu ve ef ‘âliyle bir olduğunu mülâhaza etmez, öyle duymuş ve o da öylesine Allah birdir, yani iki değildir, diyerek imanını izhar etmiştir. Ama tahkikî imana sahip bir mü'min, Allah bidir dediğinde, zâtı, sıfatları, şunu, fiilleri itibarıyla da bir olduğunu; benzeri, eşi, ortağı olmadığını da mülâhaza eder ve bilinçli bir şekilde inanır.²⁴⁷ Dolayısıyla “inşaallah ben mü'minim” gibi kesinlik ifade etmeyen tabirlerle tahkikî iman ifade edilmez. Ancak “inşaallah ben mü'minim” derken; eğer Allah dilerse güzel ameller işleyeceğim ve kâmil imanla öleceğim demek istiyorsa, Şeyh Abdurrahman Şavurî caiz olduğu görüşünü öne sürmüştür. Fakat imanın şek ve şüphe manasına gelmeyeceği vurgusunu yapmaktadır. Şavurî şöyle devam eder; aslında biz elhamdulillah mü'minim, deriz. İnşaallah mü'minim cümlesini fazla kullanmayız.²⁴⁸

Eserlerini incelediğimiz müellifler, başta söylediğimiz gibi ameli imandan bir parça saydıklarından imanın amel-i salih ile artacağını öne sürmüşlerdir. Bu konu ileride iman-amel ilişkisinde detaylı bir şekilde işlenecektir.

İman konusu ile ilgili Molla Abdulhadî Comani çok özet bilgiler vermiştir. İmanın altı rüknüne ve İslâm'ın beş şartına iman etmenin farz-ı ayn olduğunu söylemiş, sıfat-ı selbî ve sıfat-ı meanî konusunda “*Nehcü'l-Enâm*”da öne sürülen görüşlerin aynısını naklettikten sonra Muhammed (s.a.v)'in nübüvvet ve risaleti konusuna geçmiştir. Nübüvvet ve risaletin aynı zamanlarda verilmiş olduğu görüşü de müelliflerimizden Molla Abdulhadî Comani'ye has bir görüş olmalı.²⁴⁹

²⁴⁶ Bkz. Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları* (İlm-i Kelâm), İstanbul, 1984, *İc.* I, s.148-150.

²⁴⁷ Şeyh Abdurrahman Şavurî, , *Akide-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 25.

²⁴⁸ Şeyh Abdurrahman Şavurî, *age.*, s. 30.

²⁴⁹ Molla Abdulhadî, *Akide-i İman*, Diyarbakır 2001, s. 6.

3.1. Tasdikın Derece ve Türleri

Şeyh Abdurrahman Şavurî'nin tasdik konusuna farklı bir yaklaşımı vardır. Ona göre iman; Allah'ın hidayeti ve kalbin tasdikinden ibarettir. Başka bir ifade ile tasdiki, kalbin meydana getirdiğini ve mahlûk olduğunu ama hidayetin mahlûk olmadığını savunur. Zira hidayet Allah'ın fiilidir. Allah'ın fiilleri, isimleri ve sıfatları mahlûk değildir. Hâlık'ın fiilleri de ona intisap edildiğinde mahlûk sayılmaz. Tasdik kulun fiilidir; mahlûkun fiili de mahlûktur.²⁵⁰

Ayrıca her tasdik, örneğin, “Allah'a iman ettim”, “Hz. Muhammed'e (s.a.v)'e, Allah'ın kitaplarına ve ahirete inandım” cümleleri, ayrı ayrı önermeler olarak farklı hükümler ifade eder. Her birinde tasdik ve hüküm bulunan bu iman türleri, taalluk ettiği şeylere göre çeşitli manalara gelmektedir. Ancak hepsinde “kabul ve itiraf” manası vardır. Tasdikte asıl olan, söylenen sözün veya haberin doğru ve sâdik olmasıdır. Sözün sadık olması ise verilen hükmün sadık olmasında, yani o hükmün gerçeğe mutabık olmasındandır. Mutabık ise o hüküm doğru ve sadıktır; değilse, yalan ve yanlışır.

Tasdik edilerek inanılan şey, görülen ve bilfiil mevcut olan bir şey ise bu tasdike “tasdik-i şuhûdî”; gözle görülmediği halde varlığına delâlet eden bir delil veya eser vasıtasıyla biliniyorsa, bu gibi tasdiklere de “tasdik-i gaybî” denir. Bu yönden, imanın içerdiği mutlak tasdik, dilciler nazarında; kavli ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılır. Kavli olanı da biri kalbî diğeri lisanî olmak üzere ikiye ayrılır. O halde, dilcilere göre tasdikün üç türü ve derecesi vardır:

Birincisi: kalb ile yapılan tasdik. Bir kimsenin herhangi bir şahsı veya hükmü kalbi ile tasdik edip kabul etmesidir.

İkincisi: Bizzat dil ile yapılan tasdik: Bu da insanın, inandığı şeyin hak ve gerçek olduğunu başkası duyacak şekilde söyleyip ilân etmesidir.

Üçüncüsü: Organlarla yapılan fiilî tasdiktir. İnandığına göre yaşamak yani imanın gereksinimlerini yerine getirmek bu kabildendir.²⁵¹

İmanda aslolan tasdiktir. Çünkü o, bir kalp ve vicdan işidir. Fakat bu tasdikün gerçek olup olmadığını gösteren hayata yansımaları yani iman gereksinimlerine göre amel etmenin imanın bir parçası olup olmadığı konusunda İslâm âlimleri arasında farklı görüşler vardır.

a) Ehl-i sünnetten bazılarının göre şer'î iman; Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah Teâlâ'dan getirdiği kesin olarak bilinen şeylerin hepsinin doğru ve gerçek olduğunu kalp ile

²⁵⁰ Şeyh Abdurrahman Şavurî, , *Akîde-i Kürdiyye*, Nubahar yayınları, İstanbul 2013, s. 25.

²⁵¹ Bkz. Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 179.

tasdik ve dil ile ikrar etmektir. Bu tarife göre imanın biri tasdik diğeri ikrar olmak üzere iki rüknü vardır. Ancak, bu rükünler aynı seviyede birer aslî rükün değildir. Çünkü bunlardan “kalp ile tasdik”, hiçbir mazeret karşısında vazgeçilmeyen “aslî rükün”dür. Dil ile ikrar ise dilsizlik ve ölüm tehlikesi gibi zarûrî haller karşısında vazgeçilebilen ve vücubu sakıt olan “zâid rükün”dür. Aslî rükün sayılan kalb ile tasdik zâil olduğu anda, o kimse imandan çıkar ve kâfir olur. Çünkü her halükârda tasdiksiz iman olmaz. Ancak ölüm tehdidi karşısında diliyle ikrar etmeyen bir kimse, kalbi samimi tasdik ve imanla dolu olduğu için imandan çıkmaz ve kâfir olmaz.²⁵² Kavı-i meşhur olarak şöhret bulan bu mezhebi, bazı ehl-i sünnet kelâmcıları, Hanefî imamlarından Şemsü'l-eimme es-Serahsî, Fahu'l-İslâm Pezdevî ve diğer Hanefî fakihleri benimsemişlerdir. Hatta İmam-ı Âzam'ın da bu görüşü tercih ettiği rivayet edilmiştir.²⁵³

b) Ehl-i sünnetten “cumhuru muhakkikîn”e göre şer’î iman; inanılması gerekenleri kalb ile tasdikten ibarettir. O halde şer’î imanın yegâne rüknü, kalb ile tasdiktir. Kalbinde böyle tereddütsüz bir tasdik bulunan kimse, gerçekte ve Hak Teâlâ indinde mü'mindir. Dil ile ikrar etmek ise imanın aslî veya zâid bir rüknü, yani imandan bir cüz değildir. Fakat kalble bulunan tasdike, ancak dil ile ikrar edilmesi halinde vakıf olunabileceği, aksi halde mü'min midir, değil midir bilinemeyeceğinden, dünyevî ve hukûkî hükümleri tasdik edebilmek için, dil ile ikrar şart koşulmuştur. Bu esasa göre, kalbiyle gerçekten tasdik edip de bunu diliyle ikrar etmeyenler, dünyada Müslüman sayılıp dînî ahkâm kendilerine uygulanmasalar bile, Allah Teâlâ katında mü'min sayılırlar. Dînî nasslar bu görüşü daha fazla desteklemektedir. *وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ* “Allah işte bunların kalbine imanı yazdı.”²⁵⁴ *أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ* “İman henüz kalplerine girmedi.”²⁵⁵ ayetlerinde olduğu gibi. İmam Ebu Mansur el-Maturîdî'nin tercihi de budur. Özellikle, İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî ile İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve İmam Fahrüddin er-Râzî bu görüştedirler.²⁵⁶

c) Selef uleması ile hadis âlimlerinden birçoğu ise rivayete göre İmam Mâlik, İmâm Şâfîî ve İmam Ahmed (r.a)'a göre şer’î iman; “İkrarun bi'l-lisan, tasdikun bi'l-cenan ve amelün bi'l-erkân”dır. Yani, “dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve rükünlerle amel” Fakat bu görüşe sahip olan selef uleması ve bazı mezhep imamları, ameli terk eden kimseleri “fâsık ve âsî”

²⁵² Nahl, 16/106.

²⁵³ Aliyyu'l-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, İstanbul 2014, s. 76-77; Sadettin Teftezani, *Şerhu'l-Makâsid*, Beyrut 1998, c.II, s.182.; Sadettin Teftezani, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 43.

²⁵⁴ Mücadele, 58/22.

²⁵⁵ Hucurât, 49/14; Nahl, 16/106.

²⁵⁶ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları* (İlm-i Kelâm), İstanbul, 1984, I, 164-165.

saymışlarsa da bu gibilerin imandan çıkararak kâfir olacaklarına hükmetmemişlerdir. Ayrıca, abid ve zahid Müslümanlara tatbik edilmekte olan dînî ahkâmın, ameli terkeden fâsıklara da uygulanacağını söylemişlerdir. Nitekim tatbikatta hep böyle olagelmıştır. Bu zevata göre şer'î imanın hakîkatı iki şekilde mütâlaa edilmektedir. Biri; er geç cennete girme imkânını sağlayan iman esasıdır ki, bu kalp ile tasdikle veya tasdikle beraber dil ile ikrar ile tahakkuk eder. Diğeri ise müslümanı cehennem azabından koruyan ve ebedî saadete erdiren “kemâl-i iman”, yani imanın kâmil olmasıdır. Şüphe yoktur ki amel, yani dini emir ve esaslara uyarak yasaklardan kaçınmak, imanın kemalinden olup, onun güzel bir semeresi ve beklenen meyvesidir. Sonuç olarak, yukarıdaki tarif gerçekte, “imanın aslını ve hakikatı”nı değil, “kemâl-i iman” yani iman olgunluğunun tarifidir. Bu bakımdan, selef ve bazı hadisçilerin görüşü, Mu'tezile ve Haricîlerin katı görüşleriyle ilgili olmayan makul ve makbul bir görüşür.²⁵⁷

d) Haricî ve Mu'tezile ise şer'î imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdik şartından başka, bunları amel ile tasdik etmek olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlara göre imanın hakikatı hem “fiil-i kalb, hem fiil-i lisan, hem de fiil-i cevârih”dir. Yani şer'î imanın “üç rüknü” vardır. Bunlar; Resulullah'ın Allah Teâlâ'dan vahiy ile telakki edip tebliğ ettiği ilâhî esasları ve şer'î hükümleri kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla tatbik etmektir.

Kerrâmiyye'ye göre, şer'î imanın “dil ile ikrar”dan ibaret tek bir rüknü vardır. Yani kalbiyle inandığı halde, bu inancını diliyle ikrar ve izhar etmezse, “mü'min değildir ama ölünce cennete girebilir.” Bu iddiaya göre, kalbleriyle inanmadıkları halde, diliyle inanmış gözükten münafıkların da mü'min olmaları gerekir.²⁵⁸ Hâlbuki bu gibilerin mü'min olmadıkları, Kur'ân-ı Kerîm'de açık olarak belirtilmiştir: *وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَأْتِيهِمْ* “İnsanlardan öyleleri vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inandık” derler; Hâlbuki onlar mü'min değillerdir.”²⁵⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı, sadece Allah'a inanmanın yetrli olmadığını ve diğer iman rükünlerine de inanılması gerektiğini ifade etmektedir. İman rükünlerinden kasıt, Cibril hadisinde zikredilen imanın altı şatıdır.

²⁵⁷ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları* (İlm-i Kelâm), İstanbul, 1984, c. I, s. 160-161.

²⁵⁸ Ali Arslan Aydın, *age.*, c. I, s. 160-161.

²⁵⁹ Bakara, 2/8, bkz. İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, Ebu-l Muzaffer Alattin Ata melikBin Bahaddin, *Kitabu'l-İrşad*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2013, s. 396, Ali Arslan Aydın, *age.*, s. 158-167.

3.2. İmanın Rükünleri

3.2.1. Allah'a İman

Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine inanmak ve O'nu sıfat ve isimleriyle güzelce tanımaktır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, Allah'a imanın her şeyin esası ve temeli olduğunu ifade eder ve “*Akidetu'l-İman*” adlı eserinin ilk cümlesine "mümin misin?" sorusuyla başlar.

Molla Halil ve Şeyh Şavurî de Allah'a imanın önemine vurgu yaparken, Molla Abdulhadî Comani imanın rükünlerini ve İslâmın şartlarını birlikte ele alır. Bunları bilmenin her Müslüman'a farz-ı ayn olduğuna vurgu yapar.

3.2.2. Meleklerle İman

Melekler, "farklı sûretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nûrânî varlıklar" şeklinde tarif edilen melek,²⁶⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de²⁶¹ ve tevâtür derecesine ulaşan hadislerde²⁶² inanç esasları arasında sayılmaktadır. Naslarda meleklerin hem özellik ve yetenekleri hem de görevleri hakkında bilgi verilmiştir. İnsanlar ve cinlerden farklı olarak nurdan yaratıldıkları nakledilen meleklerin²⁶³ Hz. Âdem'in yaratılışından önce mevcut buldukları ve Allah'ın hitabına mazhar olup bizzat O'nunla konuştukları anlaşılmaktadır.²⁶⁴ Ayrıca meleklerin yiyip içmedikleri,²⁶⁵ görevleri icabı iri cüsseli ve güçlü olabildikleri²⁶⁶ belirtilmiştir. Bu güçlerini temsil eden ellere²⁶⁷ ve birden fazla kanada²⁶⁸ sahip buldukları bildirilmiştir.²⁶⁹

Molla Halil, meleklerin sayısız olduğunu ve her birinin bir vazifesinin bulunduğunu, dişi ve erkek olmadıklarını, her şekle girebileceklerini, kanatlarının var olduğunu, Allah'a aslâ isyan edemeyeceklerini, daima ibadet halinde olduklarını, bazılarının havas olduklarını, nurdan yaratıldıklarını, ölümlü olduklarını ve cennete girecek insanlara hizmet edeceklerini beyan etmiştir. Allah için sayısızca melekler vardır. Ağaç yaprakları, denizdeki kum taneleri, yağın kar tanelerinden daha fazla melek vardır. Bütün meleklerin görevleri vardır. 10 melek havas melektir.²⁷⁰

²⁶⁰ *Et-Ta'rifat*, “mlk” md.

²⁶¹ Bakara 2/285; Nisâ 4/136.

²⁶² Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 1.

²⁶³ Müsned, VI, 168; Müslim, “Zühd”, 60.

²⁶⁴ Bakara 2/30-34; el-Hicr 15/28-29.

²⁶⁵ Hüd 11/69-70; ez-Zâriyât 51/24-28.

²⁶⁶ Necm 53/5; et-Tahrîm 66/6; et-Tekvîr 81/20.

²⁶⁷ En'âm 6/93.

²⁶⁸ Fâtır 35/1.

²⁶⁹ Bkz. DİA, “Melek” *mad.*, c.29, s. 40.

²⁷⁰ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 10.

Müelliflerimiz meleklerin mahiyeti ile ilgili fazla bilgi vermemekle beraber onlara inanmanın iman rükünlerinden olduğunu ve meleklerle inanmadan imanın kemale ulaşmasının mümkün olmadığını vurgulamış ve bazı meleklerin isimlerini vermişlerdir.

3.2.3. Kitaplara İman

Allah'ın, peygamberlere kitaplar indirdiğine, bunların hepsinin doğru ve gerçek olduğuna inanmak, "âmentü" olarak bilinen iman esaslarındandır. Peygamberlere Allah tarafından indirilen kitaplara "İlahî kitaplar" denir ve Allah'ın peygamberlerine gönderdiği vahiyler toplamından oluşur. Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'e indirilen Kur'ân ilahî kitapların sonuncusu olup önceki kitapları neshetmiştir.²⁷¹

Peygamberlere indirilen kitapların hepsinin Allah katından indirildiğine inanmak farz olduğu gibi ayetlerinin de hepsine inamak farzdır. Kişi, bazılarını inanıp diğerlerini inkâr ederse mü'min sayılmaz. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتِوكُمْ أُسَارَى تَفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَلَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ* "...Yoksa siz, Kitabın bir bölümüne inanıp da bir bölümünü inkâr mı ediyorsunuz? Artık sizden böyle yapanların cezası, dünya hayatında aşağılık olmaktan başka değildir; kıyamet gününde de azabın en şiddetli olanına uğratılacaklardır. Allah, yapmakta olduklarınızdan gafil değildir."²⁷²

3.2.4. Resüllere İman

Peygamber, Allah ile insanlar arasında elçi olarak görevlendirilen Allah'ın emirlerini bildiren, doğru yolu gösteren Allah elçileridir. Peygamberler insanlara yol gösterici olarak gönderilmiştir. Bilindiği üzere Allah Teâlâ'nın peygamberlerine inanmak imanın şartlarından biridir.

Molla Halil es-Si'irdî "*Nehcü'l-Enâm*" adlı eserinde peygamberlere iman konusunda, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in insan, cin ve meleklerle peygamber olarak gönderildiğine, onun dini ile bütün semavî dinlerin nesh olunduğuna ve onun son peygamber olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu, aynı zamanda İmam Subkî ve takipçilerinin de görüşüdür. Subkî'ye göre Hz. Muhammed (s.a.v.) canlı, cansız bütün varlıklara peygamber olarak gönderilmiştir.

²⁷¹ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 12.

²⁷² Bakara, 2 / 85.

Onlar da onun şerefini tanımakla mükelleftirler.²⁷³ Allah Teâla şöyle buyuruyor: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ “Biz seni bütün âlemlere rahmet olarak gönderdik.”²⁷⁴ Bu ayetten yola çıkarak kimi âlimler, ayette geçen “âlemler”den kasıt, bütün varlıkların olduğunu ileri sürmektedir.²⁷⁵

3.2.5. Ahiret Gününe İman

İmanın beşinci rüknü, öldükten sonra dirilmeye yani ahirete inanmaktır. Kur’ân’a göre ahirete inanmak şu anlama gelir: 1) İnsan, tüm yaptıklarından ve tüm davranışlarından Allah'a karşı sorumludur. 2) Bu dünya sonsuz değildir, mutlaka sona erecektir. 3) Ahirette başka bir dünyanın başlayıp, istisnasız herkesin hesabını vermek üzere yaptığı amellerin karşılığını göreceği zamanı sadece Allah bilir. 4) Allah'ın iyi olarak hüküm verdikleri cennete, kötü olarak hüküm verdikleri de cehenneme gidecektir. 5) Başarı ve başarısızlık, bu dünyadaki gibi zenginlik ve fakirlikle ölçülmeyecek; kıyamet günü bu hususta Allah hüküm verecektir. Allah'ın verdiği hüküm sonucunda başarılı olan ancak, gerçek başarıyı (felâh) elde etmiş olur. Bu dünyada durum tam tersine olsa bile Allah'ın mahkemesinde mahkûm olan, gerçek başarısızlık ve zillete uğramış demektir. Yukarıdaki noktaları gözönünde bulundurunca şu söylenebilir ki, ahirete inanmayan kimseler Kur’ân'dan faydalanamazlar. Çünkü bırakın tamamen reddetmeyi, bunlar hakkında en ufak bir şüphe duyan kimseler Kur’ân'ın ortaya koyduğu hayat tarzını yaşayamazlar.

Allah Teâlâ muttakilerin sıfatlarından bahsederken mealen, وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ، “Yine onlar, sana indirilene, senden önce indirilenlere iman ederler ve ahirete de kesin bir bilgiyle inanırlar”²⁷⁶ buyurmuştur.

3.2.6. Kadere İman

Kadere, yani hayır ve şerrin Allah'tan O'nun yaratması ve takdiri ile olduğuna kesin olarak inanmaktır. Bu esaslar, Kur’ân-ı Kerim'de birçok ayetlerde belirtilmiştir.²⁷⁷ Hz. Ömer (r.a.)'ın Peygamberimiz (s.a.v.)'den naklettiği meşhur “iman, İslâm ve ihsan” hakkındaki uzun hadisinde “kadere iman” ayrıca zikredilmiştir. Bu hadis, *Sünen-i Ebû Dâvud* hâriç *Kütüb-i Sitte*'de mevcut olup, tevatür derecesine ulaşmıştır. Bu bakımdan bütün İslâm

²⁷³ Ahmet Hilmi KOĞİ, *Rehber-i Avam Şerhu Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s.12.

²⁷⁴ Enbiyâ, 21/107.

²⁷⁵ Ahmet Hilmi KOĞİ, *age.*, t.y, s.12.

²⁷⁶ Bakara, 2 / 4.

²⁷⁷ Bakara, 2/177, 285; Nisâ, 4/ 136.

âlimlerince “kadere İman”, iman esaslarından kabul edilmiştir. Bu husus ehl-i sünnet mezhebinin ana kitaplarında yer almıştır.

Molla Halil, “*Nehcü'l-Enâm*” adlı eserinde Allah’ın, kulun bütün fiillerinin yaratıcısı olduğunu, lakin kula tercih hakkı verdiğini, olayları sebesiz de yaratabileceğini, Allah’ın bütün fiillerinin illetsiz olduğunu fakat maslahatsız olmadığını, ecelin bir olduğunu, reenkarnasyon ve Allah’ın bir bedene girmesinin (hulûl) mümkün olmadığını ifade eder.²⁷⁸

Allah mutlak yaratıcıdır. İster hayır ister şer olsun fiilin yaratıcısı her halukârda Allah’tır. Çünkü şerri yaratmak şer değildir. O şerrin içinde çok büyük faydalar bulunduğu için o şerlere katlanılır. Allah, kuluna cüz’î ihtiyarî (kismî seçimlilik hakkı) vermiştir. Yani o işi yaratan Allah’tır; kismî tercihte bulunan kuldür. Allah sebepsizde yaratabilir. Allah, genel olarak bir şeyin meydana gelmesi için bir sebep yaratır, ancak meşietini dilerse bazen sebepsiz de yaratabilir ve yaratmıştır. Hz. İsa’nın babasız dünyaya gelişi gibi. Fiillerinin illetsiz olması demek, Allah’ı o işi yapmaya zorlayan bir sebep bir illet bulunmaması demektir. Mesala yemek yeriz. Bizi yemek yemeye zorlayan bir açlık illeti vardır. Yemek yemeden duramayız. Ama Allah’ı bir işi yapmaya zorlayan bir illet bu manada yoktur. Fakat maslahat ve fayda, hikmet aşamasında yaptığı her işin binlerce sebebi ve illeti vardır.

Reenkarnasyon, kişinin öldükten sonra tekrar başka bir bedene girip dirilmesi İslâm inancına aykırıdır. Çünkü bu inanca göre kişinin yaptığı hayır ve şerhlerin karşılığını tekrar enkarne olduğunda görür. Hâlbuki bizim inancımıza göre mükâfat ve ceza ahirette görür. Ölen kişi bir daha dirilmez. Allah’ın başkasının bedenine girmesi de (hulûl) söz konusu değildir. Böyle bir inanç, kişiyi dinden çıkarır.²⁷⁹

2.3. İman ve Amel ilişkisi

Yukarıda verilen bilgilerden ve yapılan açıklamalardan anlaşıldığına göre gerek dilciler ve gerekse ehl-i sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu nazarında “imanın hakikati”; Allah Teâlâ’nın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğini ve Allah’dan indirilen vahyi tebliğ ettiklerinde sadık olduğunu kalp ile tasdikten ibarettir. Bu görüşü destekleyen birçok ayet ve hadis vardır. Nitekim “iman” kelimesi *Kur’ân-ı Kerîm*’de, insanların kalblerine isnat edilmektedir. İlgili ayetlerin bazıları meâlen şöyledir:

²⁷⁸ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır , t.y, s. 25.

²⁷⁹ Molla Halil, *age.*, t.y, s. 25.

أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ “İşte onlar o kimselerdir ki, (Allah) imanı kalplerine yazdı”²⁸⁰

وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ “İman henüz kalblerinize yerleşmedi (hele bir yerleşsin)...”²⁸¹

وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ “... Kalbi iman ile dolu ve mutmain müsterih olduğu halde...”²⁸²

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ “Ey iman edenler; sizin üzerinize oruç (tutmak) farz kılındı”.²⁸³ Bu ve benzeri ayetlerde²⁸⁴ önce “iman edenler” diye hitap edilmiş, sonra mü'minlerin yapmaları ve yapmamaları gereken emir ve yasaklar bildirilmiştir. O hâlde olumlu veya olumsuz olan amel, imanın hakikatından olmayan, ayrı ve başka bir şeydir.

Konu ile ilgili diğer bir ayet meâlen şöyledir: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا “Eğer mü'minlerden iki zümre birbirleriyle vuruşur, cenk yaparsa, aralarını bulup onları sulh ediniz...”²⁸⁵ Bu ayet-i kerîmede birbiriyle savaşıp günah işleyenler “mü'min” diye anıldığına göre, iman ile haram olan adam öldürme fiilinin dahi mü'min bir şahısta birlikte bulunabileceği, dolayısıyla her cins amelin imandan ayrı ayrı ve ondan başka bir unsur olduğu gayet açık olarak anlaşılmaktadır.

Bu ve benzeri ayet-i kerîmelerin sarahatına ilaveten, her biri birer salih amel olan ibadetlerin Allah indinde makbul olabilmesi için, önce imanın (kalbdeki tasdik) şart olduğunda, İslâm âlimleri arasında icma vardır. Bu bakımdan, kâfirin yaptığı ibadetin bir değeri ve sevabı yoktur. Çünkü o, önce iman etmekle, sonra ibadet ve salih amelle mükelleftir. İnanmadan yapılan ibadetler, Allah katında makbul ve muteber değildir.

Yukarda zikredilen delâleti katî delillere ve ulemânın icmama binaen; amelin, imanın hakikatından ve aslından bir rükün olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.²⁸⁶

Her ne kadar imandan bir cüz ve rükün değil ise de ikisi arasında çok sıkı bir münasebet vardır. Çünkü ibadet ve salih amel, sahibinin imanını olgunlaştırır. Allah Teâlâ'nın vadettiği ve Resulullah'ın (s.a.v.) müjdelediği ebedî nimetleri ve rıza-yı ilâhîyi kazandırır. O halde, kalbde bulunan iman nurunu parlatmak ve kuvvetlendirerek onu kemâle

²⁸⁰ Mücâdele, 58/22.

²⁸¹ Hucurât, 49/14.

²⁸² Nahl, 16/106.

²⁸³ Bakara, 2/183.

²⁸⁴ Bkz. Bakara, 2/153, 187; Âl-i İmrân 3/59; Enfâl, 8/20, 27; Nûr, 24/21; Ahzâb, 33/70Cuma, 62/9.

²⁸⁵ Hucurât, 49/9.

²⁸⁶ Fazla bilgi için bkz. Aliyyu'l-Karî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 80; *Tefsîr-i Kebir*, I, 249; *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 187; *Şerh-i Mevâkıf*, c. III, s. 248.

erdirmek için Allah'a ibadet etmek, iyi ve salih ameller işlemek gerekir. Çünkü hayatta ve toplumda eseri görülmeyen bir iman, meyve vermeyen bir ağaç gibidir. Dinin de, dinin temeli olan imanın da bir hedefi ve bir gayesi vardır. Bu hedef güzel ahlâk, insanlara faydalı olmak ve Allah'ın rızasını kazanmaktır. Allah Teâlâ'nın rızası ise yalnız bir kalp ve vicdan işi olan iman ile değil, o imanın meyvesi olan ibadet, salih amel ve güzel ahlâk sahibi olmakla yani inanılan şeylerin icabını bil-fiil yapmakla elde edilir. Allah Teâlâ meâlen şöyle buyuruyor: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انظُرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ “Onlar, kendilerine meleklerin gelmesini mi ya da Rabbinin gelmesini mi veya Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin ayetlerinden bazılarının geleceği gün, daha önce iman etmemişse veya imanıyla bir hayır kazanmamışsa hiç kimseye imanı yarar sağlamaz. De ki: Bekleyin, biz de şüphesiz beklemekteyiz.”²⁸⁷

4. Nübüvvet Meselesi

Eserlerini değerlendirdiğimiz müelliflerimizden Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*'da çok önemli bir konuya değinmektedir. Nebî ve resul kavramlarının farklı olduğunu belirterek, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kırk yaşında nebî, üç yıl sonra resul olduğunu ileri sürmüştür. Molla Abdulhadî Comani Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kırk yaşında hem nebî hem resul olduğunu iddia etmektedir. Ahmedî Hani Nubahar adlı eserinin mukaddimesinde bu görüşü savunmuştur. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat başta olmak üzere kelâmî mezheplerin çoğunluğunun görüşü de bu yöndedir. Molla Halil konuya çok yüzeysel bir şekilde değinmiş ve ayrıntılarına girmemiş, bir iddia olarak fikir beyan etmiştir. Konu ile ilgili hâkim görüşe muhalefet etmek istememiş olabilir. Zira nebi ve resul arasındaki fark, ezber bozan bir konu olarak değelendirebileceğimiz bir konudur. Başka bir deyişle farkına varılmamış ve üzerinde durulmamış bir konu olarak devam etmiştir. Biz burada bu konuya biraz açıklık getirmek istiyoruz. İsalet edersek Allah'tandır, yanlış ise her türlü yapıcı eleştirileri kabul etmeye hazırız ve böyle bir eleştiri yaparak hatamızı düzeltmeye yardımcı olan değerli ilim adamlarına müteşekkir oluruz.

²⁸⁷ En'âm, 6/158.

3.1. Nebî Ve Resûl Arasındaki Fark

Günümüz dîn tatbikatında resul ve nebî kavramları Kur'ân'a göre değil, bazı akaid kitaplarında yer aldığı şekilde ifade edilmektedir. Kimilerine göre nebî ve resûl kelimeleri müteradiftir. Kimilerine göre de resûl, kendisine kitap verilen ve müstakil şeriat gönderilen kimsedir. Nebî ise kendisine kitap ve şeriat gönderilmeyip, kendisinden önceki resûlün kitap ve şeriatını insanlara tebliğ etme ile mükellef olana denir. O halde her resûl aynı zamanda nebîdir, ama her nebî resûl değildir.²⁸⁸

Velhasıl konunun tartışılmaya açık olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple kimileri “nebî” ve “resûl” kavramlarının müteradif yani eş anlamlı ifadeler olduğunu söyleme gereği duymuşlardır.²⁸⁹

Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ “Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları o resûle (elçiye), o ümmî nebîye uyanlar...”²⁹⁰. Allah Teâlâ bu âyette Hz. Muhammed (s.a.v)’i ümmî (okuma yazması olmayan) bir resul, bir nebî olduğunu haber vermektedir. Âyetin sıyakı nebî ve resûlün farklı kavramlar olduğunu göstermektedir. Ve aynı zamanda bu iki kavramın aynı şahsa yani Hz. Muhammed (s.a.v)’e izâfe edilmiştir ve bu üzerinde durulması gereken önemli konulardandır.

Sözlükte “ne-be-e” kökünden türetilen nebî kelimesi, “yükseklik”, “yükseğe bakma” “haber vermek”, “duyurmak”, “hafifçe seslenmek”²⁹¹ anlamında olup, Kur’ânî ıstılahta; "Allah’ın insanlar arasından seçip kendisine vahyettiği insanın şahsını, onun yaşam tarzını, kendine özel durumlarını, çevresindeki insanlarla olan ilişkisini kısacası onun beşerî davranışlarını" ifade eder. Hz. Muhammed (s.a.v) bir nebidir, dediğimiz zaman, Abdullah’ın oğlu Hz. Muhammed (s.a.v)’in şahsı, onun yaşam tarzı, kendine özel durumları, çevresindeki insanlarla olan ilişkisi ve beşerî davranışları kastedilmiş olur.

Ama “resûl” kavramı “re-se-le” kökünden türemiştir. “Resûl” sözlükte; herhangi bir işi yerine getirmek üzere gitmek, yumuşaklık ve kolaylık üzere göndermek demektir. “Resûl”, hem gönderilen mesaj hem de mesaj yüklenip götüren anlamında kullanılmıştır.²⁹² Kur’ân’da daha çok ikinci anlamda geçmektedir. Allah Teâlâ insanlar

²⁸⁸ Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, III. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul, 1959 s. 125; *Şerhu'l-Akide'tü't-Tahaviye*, s. 155, 1. baskı, 1988, Müesseseti'r-Risâle, Beyrut.

²⁸⁹ Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *age.*, İstanbul 1959 s. 125.

²⁹⁰ Bkz. A'raf, 7/157.

²⁹¹ Bkz; İbnu'l-Munzir, *Lisanu'l-Arab*, c. 1, s. 163.

²⁹² Bkz; İbnu'l-Munzir, *age.*, c. 11, s. 163.

arasından bazılarını seçer ve onları özel bir görevle gönderir. Bu gönderme işine “irsâl”, gönderilen elçiye “resûl”, resûllerin görevlerine de “risâlet” denir.

Nebînin çoğulu “enbiyâ” ve “nebîyyûn”dur. Kur’ân’da, nebîlerden, çokça bahseden 21. sûrenin adı: “Enbiyâ” sûresidir. “Resûl” veya “mürsel”, haber ve mesaj götüren anlamında elçi demektir. “Resûl”ün çoğulu; rusûl, mürsel’in çoğulu ise; mürselîndir. Türkçe’de ise Farsçadan gelen “peygamber” kelimesi daha yaygın olarak kullanılır. Bu kelime nebî kelimesinin eş anlamlısı olsa da genelde nebî ve resûl anlaşılır.

Nebî’ye, Allah’tan aldığı vahyi insanlara tebliğ eden bir şahıs olma itibarıyla, resûl de denir. Yani nebî ve resûl kavramları aynı şahıs için kullanılabilir. Kur’ân-ı Kerîm’de bunun örnekleri çoktur. Bu kullanışa, müteradif veya eşanlamlı demektense, itibarî demek daha isabetli olacak ve karışıklığa neden olmayacaktır. Kelimelerin anlamında asıl olan teradüfün (eş anlamlılığın) olmamasıdır.

Kur’ân’a göre nebî ile Resûl arasında kişisel açıdan bir fark yoktur. Nitekim nebî, Allah Teâlâ tarafından elçiliğe seçilen o insanın haber alma, vahiy alma vasıflarına, resûl ise alınan mesajın elçiliğini yapma, aktarma vasıflarına işaret etmektedir. Bu açıdan baktığımızda, nebî ile resûl arasındaki fark, şeriat ve kitap alıp almaması olmayabilir.

Bilindiği üzere İslam düşünce kaynaklarında Hz. İsmail’in ne bir şeriatından ne de bir kitabından bahsedilir. Daha anlaşılır bir ifadeyle o, sadece nebî olarak bilinir.²⁹³ Oysa Kur’ân, Hz. İsmail için hem resûl, hem de nebî sıfatlarını kullanmaktadır: *وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ "Kitap'ta İsmail'e dair anlattıklarımızı da an. O sözünde duran resûl, nebî idi."*²⁹⁴ Hz. Hârun için de Kur’ân, Hz. Mûsâ ile beraber her ikisine resûl demektedir: *"فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Fir'avn'a giderek (ona) deyin ki: 'Biz âlemlerin Rabbinin resûlüyüz'"*²⁹⁵

Ayrıca birçok âyette nebî kavramına kitap nispet edilmiştir. *وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ "Allah, nebîlerden şöyle söz almıştı: 'Bakın, size kitap ve hikmet verdim, şimdi yanınızda bulunanı doğrulayıcı bir resûl geldiğinde, ona mutlaka yardım edeceksiniz; bunu kabul ettiniz mi? Ve bu hususta ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?' demişti. Kabul ettik dediler. O halde şahit olun, ben de sizinle*

²⁹³ Zülfikar DURMUŞ, İslam Düşüncesinde Nebi Resul Kavramı, Diyanet İlmî Dergi, Sayı 3 ,Temmuz-Ağustos-Eylül 2008, C. 44, s. 51.

²⁹⁴ Meryem, 19/54.

²⁹⁵ Şuarâ, 26/16.

beraber şâhit olanlardanım dedi.”²⁹⁶ Bu âyetten kesin olarak anlaşılmaktadır ki nebî, kitap ve şariat verilmeyen biri değildir. Yine Kur’ân’da kendilerine kitap verildiği anlatılan resûller nebî olarak da vasfedilmektedir: *وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ* "Nebîlerden söz almıştık. Senden, Nuh'tan, İbrâhim'den, Mûsâ'dan, Meryem oğlu İsa'dan sağlam bir söz (misak) almışızdır.”²⁹⁷ Kur’ân, bazı nebîlere kitap verildiğini belirttiği gibi, resûllere de kitap verildiğini açıklar: *لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ* "Andolsun Biz resûllerimizi açık delillerle gönderdik. Ve onlarla beraber Kitab'ı, mizanı indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler.”²⁹⁸ Görüldüğü gibi âyet-i kerimede resûl kavramına kitap nispet edilmiştir. Sonuç olarak, Kur’ânî tanımında, Allah Teâlâ tarafından seçilen o insanın şahsı nebî; resûl ise gönderilmekle (irsâl) ve tebliğle, görevin icrâsıyla ilgili biri olduğunu söyleyebiliriz.

Kur’ân, Hz. İsmail, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.)'e aynı âyetlerde hem nebî, hem resûl diye hitap etmektedir.²⁹⁹ *مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ* "Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın resûlü ve nebîlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”³⁰⁰ âyetinden yola çıkarak hâtemiyetin (son nebî olmanın) sadece nebîlik için söz konusu olduğunu, resûllük için söz konusu olmadığını ileri sürenler olmuştur. Fakat bu sahte resûllük iddiasında bulunanlar için bir kapı değildir. Zira Allah'ın risaletini tebliğ etmek Allah tarafından seçilen resûl anlamına gelmez. Allah tarafından seçilen resûl “Resûlullah” (Allah'ın elçisi) veya “er-resûl” olarak ifade ediliyor ki, onun Allah tarafından seçilmiş olduğunu gösteren belgesi vardır. Bu anlamda Hz. Muhammed (s.a.v) son nebî ve son elçidir. Ama risâlet anlamında Allah'ın gönderdiği mesaj olan *Kur’ân-ı Kerim* kıyamete kadar korunduğu için Kur’ân'ı tebliği eden o risaleti devam ettirmiş oluyor. Hz. Resûlullah (s.a.v)'in *ورثة الأنبياء العلماء* "Âlimler nebîlerin varisleridir”³⁰¹ hadisinin anlamı da bu olsa gerek.

Kur’ân'ın, nebî ile resûl arasında bir ayırım gözetmediğini söylemek ise âyetlerin çoğunu anlaşılmaz hale getirir. Ayrıca *Kur’ân-ı Kerim* şunlar nebî, şunlar da resûldür diye

²⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/81.

²⁹⁷ Ahzâb, 33 / 7.

²⁹⁸ Hadîd, 57 / 25.

²⁹⁹ Bkz. Meryem, 19/54, 51; A'râf, 7/157; Ahzâb, 33/40.

³⁰⁰ Ahzâb, 33/40.

³⁰¹ *Sünen*, Ebu Davud, “Kitabu'l-ilm”, c. III, S.317, Hadis no:2641

kişisel bir ayırım yapmaz. Nebî ve resûl aynı şahsın iki farklı yönünü ifade eder. O şahsa bu iki yönün herhangi biri ile hitap etmek genel anlamda bir şey değiştirmez. Fakat kimi zaman ilgili yön ön plana çıkar. Nitekim Allah Teâlâ'nın *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ* "Allah'a ve şu resûle itâat edin" âyeti bunu göstermektedir.

"Nebî ve resûl kavramları arasında fark yoktur" görüşünü savunanlar, bu iki kavramın aynı şahsı ifade ettiğini kastediyorlarsa doğrudur. Fakat onlar nebînin ayrı bir şahıs, resûlün ayrı bir şahıs olduğunu ve kimi zaman bu iki sıfat bir şahıs üzerinde cem olunabileceğini ileri sürerler. Dolayısıyla bu görüşün isabetli bir görüş olmadığını düşünüyoruz. Zîra yukarıda da belirttiğimiz gibi, nebî ve resûl Allah tarafından seçilen o insanın iki farklı yönünü ifade eder. Hatta o insanın üç farklı yönü olduğunu söylemek mümkündür. Resûllük, nebîlik ve herhangi bir insan gibi onun beşerî yönü. Allah'tan uyarı veya yaptığı yanlışlara karşı kınama geldiğinde onun nebîlik ve beşerîlik vasfına gelir. Çünkü resûllük yönü onun yetki alanı olmadığı için yanlış yapma söz konusu değildir. İşte nebîlerin masûmiyetinin bu konuda, yani Allah'tan gelen vahyi tebliğ etme konusunda olduğunu düşünmek daha isabetli olabilir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ* "Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır."³⁰²

Hz. Muhammed (s.a.v) bazı beşerî davranışlarında yaptığı yanlışlar nedeniyle Allah Teâlâ'dan uyarı almıştır ve bu uyarı yapılırken onun "nebîlik" vasfı ile hitap edilmiştir. İlgili âyetlerin bazıları şöyledir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ "Ey Nebî! Eşlerinin rızasını gözeterek Allah'ın sana helal kıldığı şeyi niçin kendine haram ediyorsun?"³⁰³, *مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخَنَ فِي الْأَرْضِ* "Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir nebî'ye esirleri bulunması yaraşmaz."³⁰⁴

Hadis kitaplarında da resûl ve nebî kavramları kullanılırken yukarıdaki farkın dikkate alındığını görmek mümkündür. Örneğin: Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştu: *بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَىٰ خَمْسٍ، شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامَ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ، وَصَوْمِ شَهْرِ* "İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilâh olmadığına

³⁰² Maide, 5/67.

³⁰³ Tahrîm, 66/1.

³⁰⁴ Enfâl, 8/67. ayrıca bkz; Enfâl, 8/67; Âl-i İmrân, 3/161; Tevbe, 9/113; Tevbe, 9/113; Ahzâb, 33/1-3; 33/ 13; 28; 53; 59. Tahrîm, 66/3.

ve Muhammed'in O'nun kulu ve resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, Ramazan orucu tutmak, Kâbe'ye haccelemek."³⁰⁵ Bu hadiste “Muhammed'in (s.a.v) O'nun kulu ve resûlü olduğu” ifadesi ile nebîlik değil resûllük öne çıkarılmıştır.

Nebî kelimesinin anlamı sınırlıdır ve Allah'ın insanlar arasından resûllük görevini yerine getirmesi için seçtiği şahıslardır. Hz. Muhammed (s.a.v) bunların sonuncusudur. Fakat resûl kelimesinin *Kur'ân-ı Kerîm*'de birden çok manası vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Resûl, nebî anlamına gelir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ *Hz. Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın resûlü ve nebîlerin sonuncusudur.*"³⁰⁶

2. Resûl, Cebrâil (a.s)'dir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ، ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ، مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ، وَمَا صَادَبُكُمْ بَمَجْنُونٍ، وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ *O (Kur'ân), şüphesiz değerli, güçlü ve Arş'in sahibi (Allah'ın) katında itibarlı bir resûlün (Cebrail'in) getirdiği sözdür. O orada sayılan, güvenilen (bir resûl)dir. Arkadaşınız (Hz. Muhammed) de mecnun değildir. Andolsun ki, onu (Cebrail'i) apaçık ufukta görmüştür.*"³⁰⁷

3. Resûl, meleklerdir; a.) Amelleri yazan meleklerle resûl denir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; أَمْ يَحْسِبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ *Yoksa onlar, bizim kendilerinin sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar? Hayır, öyle değil; yanlarındaki resûllerimiz (hafaza melekleri de) yazmaktadırlar.*"³⁰⁸ b.) Ölüm melekleri. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor; فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِذْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَإِنَّا لَمِنَ الْكَاذِبِينَ أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَإِنَّا لَمِنَ الْكَاذِبِينَ *Allah'a iftira eden ya da O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalim kimdir? Onların kitaptaki nasipleri kendilerine erişecektir. Sonunda resûllerimiz (melekler) gelip canlarını alırken"Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılar nerede?" derler. (Onlar da) "Bizden sıvışıp gittiler" derler. Ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ederler.*"³⁰⁹

³⁰⁵ Buhârî, “İman 1”; Müslim, “İman 22”; Nesâî, Ebu Abdillâh Muhammed bin Şuayb “İman 13, (9, 107-108)”; Tirmizî, İsa Bin Ebu Muhammed, “İman 3, (2612)”.
³⁰⁶ Ahzâb, 33/40.
³⁰⁷ Tekvîr, 81/19-23.
³⁰⁸ Zuhruf, 43/80.
³⁰⁹ A'raf, 7/37.

4. Resûl, bazen de bir insandan diğer insana mesaj götüren elçidir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor; وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ *وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ* وَكَانَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ *“Kral dedi ki: Onu bana getirin! Resûl, Yusuf'a geldiği zaman, (Yusuf) dedi ki: Efendine dön de ona: Ellerini kesen o kadınların zoru neydi? diye sor.”*³¹⁰

5. Resûl, Kur’ân veya vahiy anlamındadır. Resûl vahiy anlamında geldiği zaman vahiyle konuşan Hz. Muhammed‘ (s.a.v)’i de bildirir. Allah’a ve Resûlü’ne itâata çağırın tüm emirler bu anlamdadır. Yani Allah’ın Resûlü’ne indirdiği emirlere itâat etmektir. Bunu ilk söyleyen, ilk uygulayan ve itâat eden O resûlün kendisidir.³¹¹

6. Resûl, *Kur’ân-ı Kerîm*’dir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ *Size Allah’ın âyetleri okunurken, üstelik Allah Resûlü de aranızda iken nasıl inkâra saparsınız?”*³¹² Yani Allah’ın kitabı aramızda okunduğu müddetce resûl aramızda mevcut demektir. Kim Allah’a ve Allah’ın kitabına tutunursa Allah O’na dosdoğru yolu gösterir. Bu durum her zaman ve her mekân için geçerlidir. Zîra *Kur’ân-ı Kerîm* aramızdadır ve kıyamete kadar bir hüccet, bir delil olarak korunacaktır. Allah Teâlâ mealen şöyle buyuruyor; *إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ* *“Zikri (Kur’ân’ı) kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız.”*³¹³

Resûl’ün *Kur’ân* olduğunu anlayabileceğimiz bazı ayetler meâlen şöyledir: وَمَنْ *Kim Allah ve Resûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah'a düşer...”*³¹⁴ Bu âyet Nebî (s.a.v) vefat ettikten sonra da kıyamete kadar devam edecek olan bir hüküm ifade etmektedir. Allah ve Allah’ın Resûlü (kitabı) yolunda hicret nebî (s.a.v)’in vefatından sonra da devam edecektir. Zîra *Kur’ân*, Allah’ın gönderdiği vahiy olarak her zaman aramızdadır. Bazan resûl kelimesi sadece *Kur’ân*’ı bildirir; *لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ* *“Ta ki Allah'a ve Resûlü'ne inanasınız, O'na yardım edesiniz, saygı gösteresiniz ve sabah akşam O'nu tesbih edesiniz.”*³¹⁵ Âyette geçen “resûl” tabirinden resûlün Hz. Muhammed (s.a.v) değil Allah’ın kelâmı *Kur’ân-ı Kerîm*

³¹⁰ Yûsûf, 12/50.

³¹¹ Bakara, 2/43; Âl-i İmrân, 53, 86; Nîsâ, 4/42, 59, 80; Mâide, 5/92, 104.

³¹² Âl-i İmrân, 3/101.

³¹³ Hicr, 15/9.

³¹⁴ Nisa, 4/100.

³¹⁵ Fetih, 48/9.

kastedilmektedir. Çünkü tüm zamirler tekil olarak gelmiştir, dolayısıyla Allah ve Resûlü veya kelâmı aynı şeydir. Allah zâtında ve sıfatında tektir ve Allah'tan başkası tesbih edilmez.

Diğer bir âyet şöyledir: يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ “Rızanızı almak için size (gelip) Allah'a and içerler. Eğer mü'min iseler Allah ve Resûlü'nü râzı etmeleri daha doğrudur.”³¹⁶ Eğer âyette nebîlik vasfıyla Hz. Muhammed (s.a.v)'in şahsı kastedilmiş olsaydı (أحق أن يرضوهما) “O ikisini” demesi gerekirdi. Ancak burada kastedilen resûl, Hz. Muhammed (s.a.v) değil, Allah'ın kelâmıdır. Dolayısıyla zamir Allah'ı ve O'nun kelâmını ifade etmek için tekil olarak gelmiştir.

Fakat Molla Halil, “*nebi ve resûl*, kavramlarının farklı olduğuna işaret etse de sonuçta “*her resulün nebi olduğu ve her nebinin resul olmadığını* söyleyerek geleneksel görüşü savunduğunu görüyoruz.”³¹⁷

---

³¹⁶ Tevbe, 9 / 62

³¹⁷ Molla Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, t.y, s. 19.

SONUÇ

Çok eski bir şehir olmasına rağmen Siirt'in en geniş manada bilinen tarihi Müslümanların eline geçmesinden sonradır. Siirt Patriği, şehri M. 639'da bölgeye gelen İlyas Bin Ganem ve Halid Bin Velid komutasındaki İslâm ordularına teslim ettiği zamandan başlayarak şehrin kimliği değişir.

Siirt, dört halife devrinden sonra sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Hamdanîler, Mervanîler, Hasankeyf Artukluları, Zengiler ve Eyyûbîlerin, daha sonra Anadolu Selçuklularının yönetimine geçmiştir. Moğolların istilasıyla büyük karmaşadan bu şehir de etkilenmiştir. Safavîler ve Akkoyunlular zamanında büyük imar faaliyetleri ile yeniden canlanmıştır. Botan (Cizre) Emirliği'nin parlamasıyla doğu medeniyetinin önemli kentlerinden biri haline gelen Siirt, İslâm coğrafyasında bir ilim merkezi olmuş, medreseleriyle ün salarak pek çok âlim, edebiyatçı, coğrafyacı, gökbilimci, hekim ve yönetici yetiştirmiştir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlıların eline geçmiştir.

Müslümanların eline geçen Siirt'in ilk dönemlerde Haricîlerin önemli bir merkezi olması dikkat çekicidir. Siirt'te, IX. yy.'dan sonra Sünniliğin Hanbelî ve Mâlikî mezhepleri; Mervanoğulları döneminde Şafîlik, Türk yönetiminde ise Hanefilik yayılmıştır. Siirt'te medrese geleneğinin güçlü olması muhtemelen ilk dönemlerdeki Haricî tesirini kırmak çabalarının sonucudur. Bu medreselerde yetişen âlimlerin özellikle Ehl-i sünnet itikadını öne çıkarmaları ve bu konularda eserler kaleme almaları da bu tesirin kırılmasına yönelik faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Siirt medreseleri, Tevhid-i tedrisat kanunu'ndan sonra da varlığını yöre halkının desteği ile sürdürmüşlerdir. Son zamanlarda medreselere Kur'an Kursu sütatüsü verilerek yasal kimliğe kavuşmaları sağlanmıştır.

Erzurum'da doğan ve hayatının büyük bir bölümünü Siirt-Tillo'da geçiren. Ezurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780), Molla Halil (1750-1843), Şeyh Abdurrahman Şavurî (1899-1974) ve Molla Abdulhadî Comanî (1913-2001) Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış âlimlerimizdir. Anadolu'nun Güneydoğu bölgesinde yer alan medreselerde yetişen bu âlimler bölgedeki medreselerin, eğitim müfredatını ve yöntemini şekillendiren bir misyon üstlenmişlerdir. Onlar arkalarında, medreseler vasıtasıyla kendilerine kadar ulaşan eserleri ve birikimi özümseyip bazen de kendilerine özgü düşünceleri de ilave ederek zengin bir tedris mirası bırakmışlardır. Bunun yanı sıra telif ettikleri eserler ve yetiştirdikleri öğrencileriyle dînî ve ahlâkî değerlerin yeni nesillere aktarılmasında büyük hizmet ifa etmişlerdir.

Bu âlimlerden Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı diğerlerinden ayıran önemli özellikleri vardır. Onu diğerlerinden farklı yapan en önemli özelliklerin başında, pozitif ilimlerde de iştegal etmesi ve özellikle astronomide geniş bilgi ve birikimi gelmektedir. Fatih Sultan Mehmet dönemine gelinceye kadar medreselerde sadece naklî (dînî) ilimler okutulurdu. Fatih bunun bir eksiklik olduğu düşüncesiyle bir ferman çıkarır; “*Bundan böyle medreselerde nakli (dînî) ilimler yanında pozitif ilimler de okutulacaktır*”³¹⁸der. Bu kanun uzun süre uygulanır ve çok olumlu sonuçlar verir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın pozitif bilimlerdeki bu engin bilgisinin o ferman sayesinde kazanıldığını söyleyebiliriz.

XVIII. yüzyılda Siirt'te yetişen âlimlerden Molla Halil ise âlet ilimlerinden; nahiv, sarf, münazara, tecvit ve mantık ilimlerinde eserler kaleme aldığı gibi, âlî ilimlerden tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf ve kelâm dallarında da eserler vermiştir. Molla Halil, müderrislik hayatı boyunca yüzlerce talebe yetiştirmiş, kendi çocuklarının da âlim olarak yetişmelerini ihmal etmemiştir. Kitaplarını, dönemin ilim dili olan Arapça ile kaleme alan Molla Halil'in, bu eserleriyle o bölge medreselerinin eğitiminde etkili olmuştur. Ancak eserlerinin Arapça ve el yazması şeklinde olduğundan istifade edilebilmeleri için tenkitli metinlerinin yayınlanması ihtiyacıdır.

Kelâmda bıraktığı eserlerin en kapsamlısı olan “*Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid*” adlı eseridir. Molla Halil, çok yönlü ilim anlayışına sahip olması itibariyle tek bir yöntemi ve akıl yürütme biçimini ölçü almamıştır. Açıklamalarında aklî, naklî ve tasavvufî yaklaşımların hepsine yer veren Molla Halil, kimi zaman bir Mutezilî kelâmcısı kadar akli öne çıkararak, kimi zaman bir selefi kadar Zahiri önemseyen ve kimi zaman da bir mutasavvıf kadar zahir anlamların arkasındaki batın manalarını keşfeden bir âlim hüviyeti göstermiştir.

Şeyh Abdurrahman Şavurî bütün ömrünü ilim tahsili ve talebe yetiştirmekle geçirmiştir. Şeyh Abdurrahman Şavurî'nin sadece “*Akide-i Kürdiye*” adlı eseri elde bulunmaktadır.

Molla Abdulhadî Comanî, Siirt medreselerinde kendilerinden önce yaşayan âlimlerin elinde yetişmiş ve İslâm dini ve ahlâkî değerlerin sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmiş seçkin âlimlerdendir. Bu bilgin, özellikle Kur'ân öğretimine ağırlık vermiş, imamlık yaptığı köylerde namaz sûrelerinin kurallara uygun okunmasını sağlamak için kadın erkek ayırımı yapmaksızın herkesi eğitime tabi tutmuştur. Molla Abdulhadî, dînî

---

³¹⁸ Bkz. Şakir Diclehan, “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.

hassasiyeti yüksek, elfâz-ı küfür konusunda müsamahası hiç olmayan bir âlimdir. Kimseden korkmadan zulme karşı gelir ve doğruyu söylemekten çekinmeyen bir kişiliğe sahiptir.

Siirt ve yöresindeki medreseler, bölge halkının inanç danışmanlığını yaptığı dînî merkezlerdir. Kelime anlamı kadar yüklendiği misyon itibariyle toplum önderi konumunda olan medrese mensupları, halk ile yakın ilişki kurmayı kendilerine yükümlülük addetmişlerdir. Dinin birleştirici, uzlaştırıcı, kaynaşma ve dayanışmayı tesis edici bir faktör olarak fertler üzerinde olduğu kadar, toplum hayatında da önemli bir rol icra ettiği dikkate alındığında, toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanması, toplumsal huzur ve barışın hâkim kılınmasında yöredeki medreselerin rolünün oldukça büyük olduğu anlaşılır. Zira medrese mensupları halk arasındaki anlaşmazlıkları çözmede büyük katkı sağlayarak asayişin gönüllü bekçileri olma vazifesini üstlenmektedirler.

Daha önceleri medrese adı altında eğitim veren bu kurumlar her ne kadar Arapça eğitimi başta olmak üzere, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi temel İslâmî ilimlere özen göstermişlerse de *Kur'ân*'ı güzel okumaya gereken duyarlılığı ihmal etmişlerdi. Son yıllarda Kur'ân Kursu adı altında hizmet vermeleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu hususta özverili çalışmalarıyla *Kur'ân*'ın güzel okunması yönünde de önemli katkılarda buldukları gözlenmektedir.

Bu kurumlarda eğitim Türkçe, Arapça ve Kürtçe olarak verilmektedir. Okutulan müfredata harfiyyen uyulmaktadır. Verilen derslerde okutulan kitapların asıl metinleri ezberlettirilmektedir. Öğrencinin dersten kopmaması için tekrar, müzakere ve mütalaaya önem verilmektedir. Hocaya saygı ve âdâb-ı muaşerete uymak medresenin temel hususiyetlerinden sayılmaktadır.

İslâm'ın inanç esaslarını inceleyen ilim dalı olan Kelam, akaid adı ile medreselerde ders verilmiştir. Kelama, iman temellerini (akide) incelendiği için “akaid ve usulî'd-dîn”, konularının başında Allah'a iman, tevhid ve Allah'ın sıfatları geldiği için “ilm-i tevhid ve sıfât”; fikhın inançla ilgili yönleri ele alındığı için “fikhu'l-ekber (büyük fıkıh)”; temel yöntem olarak düşünme ve akıl yürütme seçildiği için de “ilm-i istidlâl ve nazar” gibi adlar verilmiştir.

Kelâm ilmi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonraki dönemde İslâm toplumunda giderek artan anlaşmazlıklar, inanç konularına ilişkin görüş ayrılıkları, hilâfet tartışmaları, iç savaşlar, çeşitli din ve kültürlerle başlayan ilişkiler, çeviri yoluyla felsefi düşüncelerin yaygınlık kazanması, kimi âyet ve hadîslerin farklı biçimlerde yoruma imkân tanınması gibi etkenlerle Allah'ın sıfatları, kader, büyük günah (kebâir) işleyen insanın durumu ve imâmet

gibi konularda farklı görüşlerin belirmesi sonucu meydana gelen karışıklıkları giderme ihtiyacından doğmuştur. Başlangıçta Mu'tezile'nin etkisinde olan Kelam İlmi daha sonra ehl-i sünnet âlimleri eliyle sahih bir gelişme seyri göstermiştir.

Siirt ve yöresinde yetişen âlimlerin halkı bilgilendirmek, yanlış inanışlara düşmekten alıkoymak için eserleriyle çaba gösterdiklerine tanık oluyoruz. Bu âlimlerin başında İbrahim Hakkı gelir. İbrahim Hakkı, “ehl-i sünnet ve'l-cemaat akaidi”ni öğretmek için “*Akîdetü'l-Îmân*” adlı eserini çok kolay ve herkesin anlayabileceği sade dille yazmıştır. Bu eserde hem çocuklara hem de ilimde belli bir olgunlaşmış yetişkinlere hitap etmiştir. Bu eserde, aynı konudaki diğer kitaplardan farklı olarak, İslâm'ın beş temel şartı da açıklanmıştır. İbrahim Hakkı, *Akîdetü'l-Îmân'da* akaidin içine fihkî da eklemekle iman ve amel birlikteliğini vurgulamak istemiştir. İbrahim Hakkı, eserinde evrim teorisinin yanlış olduğuna gönderme yapmıştır. Müellif, itikadda Eş'arî olduğundan görüşlerini bu anlayış çerçevesinde vermiştir.

Molla Halil, Eş'arî bir ilim adamı olup, ele aldığı konu ile ilgili kendi görüşlerini açıklamadan önce, kelâm tarihinde tartışılan konuların taraftarları hakkında bilgi vermiş onların görüş ve iddialarını kaydederek kendi eleştirilerini yapmıştır. Molla Halil en çok Mu'tezile'nin görüşlerini eleştirmiştir. Molla Halil, Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşlerini ve yöntemini benimsemiş bir ilim adamı olarak dikkat çeker. Başka bir deyişle Molla Halil'in kelâm ilminde takip ettiği metod Muhyiddin İbn Arabî ile başlayan “tasavvufî kelâm” metodudur.

İbrahim Hakkı, Şeyh Abdurrahman Şavurî ve Molla Abdulhadi Comani'nin eserlerinde kelâm ilminden çok iman esaslarını ele alırken Molla Halil, “*Nehcü'l-Enâm*” adlı eserinde iman esasları ile ilgili konulara yer vermiş, kelâm ile ilgili görüşlerini “*Te'sîsu Kavaidi'l-Akaid*” adlı eserinde ele almıştır. Molla Halil, İbrahim Hakkı, Abdurrahman Şavurî ve Molla Abdulhadi Comani iman amel ilişkisine değinmişler ve ameli imandan bir parça saymışlardır. Bu dört ilim adamı, ehl-i sünnet itikadı doğrultusunda eserlerinde bilgi ve görüşlerini paylaşmışlardır.

Çalışmamız esnasında en çok konu ile ilgili kaynak sıkıntısı çektik. Çünkü Siirt bölgesindeki âlimlerin eserlerinin çoğu basılmamış ve basılmış olanlar da yeniden basılmadığı için tükenme noktasındaydı. Bu münasebetle kaynak bulmada çok zorluk yaşanmaktadır. Dolayısıyla konu ile ilgili daha çok çalışılması ve mevcut eserlerin tekrar yayına hazırlanmasının önem arzettiğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Halûk ve başk., *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2010.
- ASIM EFENDİ, *Kamûsü'l-Mühîr Tercemesi*, İstanbul, 1272 H.
- ATALAY, Ömer, *Siirt tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1946.
- ATEŞ, Süleyman , *Kuranın Çağdaş Tefsiri*, Bakara, 2/30.
- AYDIN, Ali Arslan, *İslâm İnançları* (İlm-i Kelâm), İstanbul, 1984.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C 2, İstanbul 2008, s.2003.
- ASLANAPA, Oktay, “Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri”, Türk Kültürü, 12, Ekim 1963.
- BİNGÖL, Abdülkuddus, “ERZURUM'LU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM ANLAYIŞI” *Felsefe Dünyası*, S 9, Ekim 1993.
- BİLGE, Mustafa ,*İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- BİLMEN, Ömer Nasûhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*”, III. Baskı, Yeni Matbaa, İstanbul, 1959.
- BORAN, Ali, *Baykan'daki Dönemi Eserleri*, Siirt Valiliği yayını, Ankara, 2009.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* C. 28, İstanbul 2003.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahih Buhari*, Dar Tavku'n-Necat, h 1422.
- BURSALI, Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C I, İstanbul 1333.
....., *Sirat-ı Müstakim, Klasik yayınları, İstanbul 2009.*
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifat*, Daru'l-Kütüb, Beyrut, 1983.
....., *Şerh-i Mevâkif*, Matbaatu's-Seâde, Mısır, 1907.
- CÜVEYNÎ, İmamul-Harameyn, Ebu-l Muzaffer Alattin Ata melikBin Bahaddin, *Kitabu'l-İrşad*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2013.
- ÇAĞRICI, Mustafa , “İbrâhim Hakkı Erzurûmî” DİA. İslâm Ansiklopedisi, II, İst. 1989.
- DAĞ, Mehmet – ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara 1974.
- DARKOT, Besim, *Siirt*, İ. A, c. X, s. 620; Ömer ATALAY, *Siirt tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946.
- DEMİRHAN, Hakan, *Siirt Tarım Mastır Planı*, Siirt 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Ansiklopedik Osmanlıca Türkçe Sözlük*, Ankara 2010.
- DİCLEHAN, Şakir “İbrahim Hakkı ve Felsefesi”, İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul.
- DURMA, Abdulhalim, *Evlialar Şehri Siirt*, Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık Ambalaj San ve Tic Ltd. Şti, Samsun 2014.

- DURMUŞ, Zülfikar, *İslam Düşüncesinde Nebi Resul Kavramı*, Diyanet İlmî Dergi, Sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. El-Eş‘as, *Sünen-i Ebî Davud*, Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut.
- EBU HANİFE, Numan b. Sabit, *Fıkh-ı Ekber Aliyyu’l-Kâri Şerhi*, Çağrı Yayınları İstanbul, T.y,
- EBU MUHAMMED, Zekiyüddin Abdulazim b. Abdilkavi El-Münziri, *Et-Tergib*, Beyrut 2008.
- ELMALILI, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Hisar Yayınları, 2016.
- ERKOL, Ahmet “*Molla Abdulhadî’nin Er-ridet ve Akidetü’l-İman İsimli Manzun Eserleri*”, *İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemaları Sempozyumu*, Siirt, Şarkiyât, 2008
- ERZURUMLU, *İbrahim Hakkı Divan*, haz. Numan KÜLEKÇİ-Turgut KARABEY, Erzurum 1997.
- ....., *Mar’rifetname*, Erkam Yayınları, İstanbul 2011.
- ....., *Akidetü’l-İman*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2015.
- FAZLURRAHMAN, İslâm, H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi (*Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı özel sayısı*), Ekim 1999.
- ....., *İlim ve Çağdaşlık*, (trc. A. Açıkgenç - M. H. Kırbaşoğlu), Ankara, 1990.
- HARRÂNÎ, İbrahim, *Tuhfetu’l-İhvânu’l-Medresiyye fî Terâcim-i Ba’zı Musannifi’l-Kütübi’-d-Dirâsiyye*, h.1427, yy.
- HIZLI, Mefail, “*Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal*” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 2, S 4,2004.
- İBN ŞEDDAT, İzzetin Muhammed Bin Ali, *el-Alaku’l-Hatir*, Dımeşk, 1978.
- İBN MACE, Muhammed Bin Yezid, *Sünen*. Daru’l-r-Rsaleti’l-Alemiyye, Beyrut 2009:
- İBN MANZUR, Cemaleddin, *Lisanu’l-Arab*, Dar Sadır, Beyrut, h. 1414.
- İBNİ HİŞAM, *Ebu Muhammed Cemaleddim Abdülmelik Bin Hişam* , *El Muğni Lebib*, *Kahire 1305*.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “*Medrese (Osmanlı Dönemi)*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul 2003
- KAHYA, Esin, “*Erzurumlu İbrahim Hakkı*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C 40, S.1, Ankara 1999.
- KAZAN, Faruk, *MollaHalil’in Bilgi Ve Varlık Anlayışı*, Diyarbakır 2013.
- KAZAR, Mehmet “*Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2001, S.16.

- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Dımaşk, 1376-1381/1957-1961.
- KOĞI, Ahmet Hilmi, *Rehber-i Avam Şerhi Nehcü'l-Enâm*, İhsan yayınları, Diyarbakır 1999.
- ....., *Şerhu Nubahar*, İhsan Yayınları, Diyarbakır. 2004.
- LEKESİZ, Hulûsi, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme* (Teşekkül - Gelişme-Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar), H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.
- MEMDUHOGLU, Adnan “*Molla Halil Es-Siirdi ve Usulü'l-Fıkh Adlı Elyazma Eseri*”, İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyum Bildirimleri, Siirt, Şarkiyât, 2008,
- MEVDUDÎ, Ebul Ala, *Tefhimu'l-Kur'ân*, İsra, 17/1. ayetinin açıklaması.
- Molla Abdulhadî Comani, *Akidetü'l-İman*, Diyarbakır, 2001.
- MOLLA, Halil es-Si'irdî, *Te'sîsu Kavâidi'l-Akâid*, Basılmamış Kurtalan Zokayt Medresesinde Mahfuzdur.
- MOLLA, Halil, *Nehcü'l-Enâm*, İhsan Yayınları, Diyarbakır, Yy.
- NASR, Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, (trc. İ. Kutluer), İstanbul, 1989.
- NİSABURÎ, Müslim b. Ebu'l-Haccac, *Sahih-i Müslim*, Darulhayai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut.
- NİŞANCI-ZADE, Mehmed, *Mir'ât-ı Kâ'inât*, II, İstanbul 1290.
- ÖZALP, Ahmed, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, “Kelam” mad.
- ÖZGEN, Nurettin, *Kuruluş Yeri Bakımından Siirt Şehri ve Yakın Çevresinin Doğal Ortam Özellikleri*, Siirt 2003.
- PAKİŞ, Ömer, *MollaHalil es-Si'irdî ve Tefsirciligi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- PETERSEN, JOHNS, “*Mescid*”, *İslâm Ansiklopedisi* (İA), VIII (1979).
- PEZDEVÎ, Sadrul İslam Ebul Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi* “Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1980.
- PLATON, Theaitetos, *Diyaloglar II içinde*, 3. basım, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1996.
- RÂGİB EL-İSFAHANÎ, Elhasan b. Muhammed, *El-Mufredât*, Daru'l-Kalem, Beyrut. Tarihsiz.
- RAZÎ, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdülkadir, *Ünmüzeçün Celilün Fi Beyani Es-İletin Ve Ecvibetin Min Ğaraibi Ayi Tenzili*, Mısır Hicri 1306.
- SEÇKİN, Bekir Sami, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul 2005.
- SUYUTÎ, Celaleddin, *Behcetül Mardiyye Şerhu Elfiye*, Seyda Yayınları İstanbul 2002.
- ŞAVURÎ, Abdurrahman, *Akide-iKürdiye*, Nubahar yayınları, İstanbul, 2013.

- ŞEMSEDDİN, Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989.
- ŞENTÜRK, A.Atillâ – KARTAL, Ahmet, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2008.
- ŞERTUNİ, *Reşit, Mebadiul Arabiye*, Kum 2011.
- TAFTAZÂNÎ, Mesut b. Ömer, *Şerhü'l Akâidin-Neseфіye, el-Mektebetü'l Hanefiye*, İstanbul. ...., *Şerhu'l-Makâsıd*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, 1998.
- TAHAVÎ, Ebû Cafer, *Şerhü'l-Akîdetü't-Tahaviye*, Müesseseti'r-Risâle, 1988, Beyrut.
- TAHİR, Mehmet, *Sırat-ı Müstakim*, Klasik Yayınları İstanbul 2009.
- TEKİN, Serkan, *İslâm'da İlginç Soru ve Cevaplar*, Kuşak Ofset Veli Avcı, İstanbul, 2006.
- UĞUR, Erman, *Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler, Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2013.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Şerhu'l-Akâid*, Dergâh yayınları 2013, yy, s. 98.
- YALAR, Mehmet, *Siirdî'ye Ait Nehcü'l-Enâm Adlı Eserin Biçim ve İçerik Yönünden Tahlili*,
- YAVUZ, Yusuf Şevki, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, “Kelam” mad.
- YİNER, Abdunnasır, *Şer'iyeye Sicillerinden Siirt'e Bakış*, Sancağ Yayıncılık, Siirt, 2014.
- ZİRİKLİ, Ali b. Faris, *A'lâm, Baskı 15*, Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 2002.

Diğer Kaynaklar

- http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik21.html#_ftn6
- <https://www.merakname.com/osmanlilarda-medrese-egitimi-nasildir/>
- http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik21.html#_ftnref15
- <https://www.merakname.com/osmanlilarda-medrese-egitimi-nasildir/>
- <http://www.dmy.info/bilgi-nedir/>
- <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/hayat/0377.htm>
- <http://www.siirt.gov.tr/tarih>
- <http://www.sehirtarihleri.com/siirt/>
- [http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt Valiliği Dosyasi.](http://www.dika.org.tr/upload/archive/files/Siirt%20Valiligi%20Dosyasi)
- [http://www.husamiler.org/detay.asp?icerikID=378.](http://www.husamiler.org/detay.asp?icerikID=378)